UNIVERZA V LJUBLJANI

FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Nina Bakovnik

Koncept pravice delavcev do soodločanja:
Ekonomska demokracija v politični misli in mednarodnem pravu človekovih pravic

Diplomsko delo

Ljubljana, 2011

UNIVERZA V LJUBLJANI

FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Nina Bakovnik

Mentor: doc. dr. Milan Brglez

Koncept pravice delavcev do soodločanja:
Ekonomska demokracija v politični misli in mednarodnem pravu človekovih pravic

Diplomsko delo

Ljubljana, 2011

Koncept pravice delavcev do soodločanja: ekonomska demokracija v politični misli in mednarodnem pravu človekovih pravic

Ekonomska demokracija je način organizacije gospodarstva, ki kot osrednjo metodo predvideva sodelovanje delavcev pri sprejemanju odločitev v podjetjih. Diplomsko delo izhaja iz opažanja, da kljub sodobni širitvi ideje o ekonomski demokraciji v obstoječi globalizirani dinamiki svetovnega gospodarskega sistema delavsko soodločanje ni predmet obsežne mednarodne normativne regulacije, kot na primer velja za politično demokracijo. Ker je ena od možnosti za krepitev normativne vloge določenih načel v mednarodni skupnosti mednarodnopravna kodifikacija človekovih pravic, delo na podlagi ključnih teorij v razvoju ekonomske demokracije identificira temeljna načela, ki gradijo koncept delavskega soodločanja, skozi prizmo slednjih pa v nadaljevanju obravnava glavne vire mednarodnega prava človekovih pravic. Pri tem sledi iskanju možnosti za opredelitev delavskega soodločanja kot temeljne univerzalne človekove pravice. Delo ob primerjavi izhodiščnih načel in norm ekonomske demokracije ter kodifikacije človekovih pravic prikaže, da je razmislek o pravici delavcev do soodločanja legitimen in utemeljen ter zato z različnih vidikov spodbuja nadaljnje raziskovanje ekonomske demokracije v mednarodnem prostoru.

Ključne besede: človekove pravice, delavsko soodločanje, ekonomska demokracija, mednarodno pravo

The concept of workers' right to co-decision-making: economic democracy in political thought and international human rights law

Economic democracy is a form of economic organization, which sets workers' participation in the decision-making processes within a firm as its key method. This thesis proceeds from the observation that workers' co-decision-making is not subject to a comprehensive international normative regulation (as is, for example, the case with political democracy) despite its gradually increasing popularity within the globalized dynamics of world's economic system. As one of the opportunities for strengthening the normative role of set principles in the international community can be found in international human rights law, the thesis forms its base by identifying fundamental principles of economic democracy in political theory, which are later on applied to an analysis of the main international human rights law sources. As such it attempts to uncover the possibility of defining workers' co-decision-making as a basic universal human right. The thesis compares the main principles and norms of both economic democracy and human rights codification and shows that a consideration of workers' right to participation in the decision-making is legitimate and grounded. It thus provides several different incentives for further research of economic democracy in the international arena.

Key words: economic democracy, human rights, international law, workers' co-decision-making

KAZALO

SEZNAM KRATIC ... 6

1 UVOD ... 8

2 EKONOMSKA DEMOKRACIJA IN DELAVSKO SOODLOČANJE ... 11

3 DELAVSKO SOODLOČANJE V POLITIČNI MISLI ... 17

3.1 Prvi pojavi, ideje in poskusi uvajanja soodločanja v sfero dela ... 17

3.2 Socialistične teorije ... 20

3.2.1 Anarhizem Pierra Josepha Proudhona ... 20

3.2.2 Anarhosindikalizem Mikhaila Bakunina ... 22

3.2.3 Marksizem ... 24

3.3 Liberalne teorije ... 26

3.3.1 Utilitarizem Johna Stuarta Milla ... 27

3.3.2 Rawlsova teorija pravičnosti ... 28

3.4 Konzervativne teorije ... 30

3.4.1 Katoliška cerkev ... 30

3.4.2 Krekovstvo in krščanskosocialni korporativizem ... 32

3.5 Demokratične teorije ... 34

3.5.1 Robert A. Dahl ... 34

3.5.2 Carole Pateman ... 36

4 MEDNARODNO PRAVO ČLOVEKOVIH PRAVIC V OČEH NAČEL DELAVSKEGA SOODLOČANJA ... 38

4.1 Obče univerzalno mednarodno pravo človekovih pravic ... 39

4.1.1 Splošna deklaracija človekovih pravic (SDČP) ... 40

4.1.2 Mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah (MPDPP) ... 46

4.1.3 Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah (MPESKP) ... 47

4.2 Partikularno mednarodno pravo človekovih pravic ... 52

4.2.1 Regionalni sistemi varstva človekovih pravic *52*

4.2.1.1 Ekskurz o evropskem sistemu varstva človekovih pravic 53

4.2.2 Mednarodna organizacija dela (MOD) *57*

5 SKLEP: PRAVICA DELAVCEV DO SOODLOČANJA KOT TEMELJNA ČLOVEKOVA PRAVICA 60

6 LITERATURA 64

SEZNAM KRATIC

AU	Afriška unija
EGS	Evropska gospodarska skupnost
ES	Evropske skupnosti
ESL	Evropska socialna listina
EU	Evropska unija
Euratom	Evropska skupnost za jedrsko energijo
FAO	*Food and Agriculture Organization* – Organizacija Združenih narodov za prehrano in kmetijstvo
IWA	*International Workers Association* – Mednarodno združenje delavcev
MOD	Mednarodna organizacija dela
MPDPP	Mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah
MPESKP	Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah
OAD	Organizacija ameriških držav
OECD	*Organization for economic cooperation and development* – Organizacija za ekonomsko sodelovanje in razvoj
OZN	Organizacija Združenih narodov

SDČP	Splošna deklaracija človekovih pravic
SE	Svet Evrope
UL OZN	Ustanovna listina Organizacije Združenih narodov
UNESCO	*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization* – Organizacija Združenih narodov za izobraževanje, znanost in kulturo
WHO	*World Health Organization* – Svetovna zdravstvena organizacija
WTO	*World Trade Organization* – Svetovna trgovinska organizacija
ZDA	Združene države Amerike

1 UVOD

Ekonomska demokracija je koncept, ki se dandanes ob že dolgoletni izkušnji sistema tržnega kapitalizma v svetu vse bolj uveljavlja kot dolgoročno vzdržen model gospodarskih odnosov s pozitivnimi posledicami za razvoj tako ekonomije kot tudi družbe, države in mednarodne skupnosti. Nekatere spodbude za to je mogoče identificirati ob prvem pogledu na družbeno-politično in gospodarsko realnost sodobnega sveta. Na prvem mestu lahko izpostavimo vsesplošno konsolidacijo načel politične demokracije, ki so se vztrajno krepila od 1. svetovne vojne, še posebej pa od 2. svetovne vojne dalje in so danes čvrsto zasidrana v prevladujočem političnem diskurzu in delovanju. Moderna politična demokracija daje vsakemu posamezniku vlogo v procesih odločanja o oblikovanju družbeno-političnih okoliščin in popolnoma naravno je, da se težnja po realizaciji tako pridobljene pravice v življenju posameznikov seli iz ene sfere delovanja v drugo. Neposredno je s tem povezan tudi razvoj kapitalističnega sistema v svetovni ekonomiji, ki je potekal skoraj vzporedno z razvojem politične demokracije, medtem ko sam demokratične ureditve gospodarskih odnosov ni predvideval. Kapitalistični sistem je poleg načel svobodnega trgovanja, individualizma in vedno večje globalizacije v svetovni družbi okrepil pojav revščine in brezposelnosti ter vanjo vnesel obdobja inflacije in recesije, kar je pomembno zaznamovalo kakovost življenja. Na ta račun se je postopoma gradilo nezadovoljstvo med večinskim prebivalstvom, ki je hkrati z razvojem informacijske tehnologije in družbe znanja zagotovo pripomoglo k uveljavljanju teženj po demokratizaciji ekonomije.

Ne glede na vtis, ki ga lahko pridobimo ob površnem pregledu dogajanj in trenutnih okoliščin v svetu, se zdi, da ureditev tega področja v večji meri ostaja prepuščena državam, podjetjem in ostalim posameznim ekonomskim subjektom, kar ne sledi sodobni popularnosti liberalnega urejanja mednarodnih (ekonomskih) odnosov v obliki mednarodnega prava, mednarodnih institucij in mednarodnih režimov. Čeprav se namreč tudi ekonomska demokracija nanaša na ureditev ekonomskih odnosov, ki so pod obstoječim sistemom tržnega kapitalizma tudi mednarodni in je na ta račun ob naraščajočih težnjah po demokratizaciji ekonomije legitimno pričakovati uvajanje ustrezne mednarodnopravne regulacije področja, v mednarodni skupnosti ne uspe najti bistvene normativne vloge. To pa sicer ne pomeni, da je v mednarodnem pravu popolnoma odsotna; kot na primer ugotavlja Franca (2008, 79–92), nekatere norme v duhu zagotavljanja pogojev za razvoj ekonomske demokracije v pravnih aktih podajajo

Mednarodna organizacija dela (MOD) na univerzalni ravni ter Evropska unija (EU) in Svet Evrope (SE) v našem regionalnem okolju.

Eno izmed polj, ki v sodobni mednarodni areni lahko pripomore h krepitvi normativne vloge določenih političnih, socialnih ali ekonomskih načel, je mednarodno pravo človekovih pravic. Vendar pa je zaenkrat v slednjem dimenzija ekonomske demokracije omejena še bolj kot v splošnem. Pravice delavcev do soodločanja kot bistvenega elementa ekonomske demokracije v univerzalnem pojmovanju temeljnih človekovih pravic in svoboščin ni mogoče zaslediti, medtem ko se v evropskem regionalnem sistemu v omejenem obsegu že omenja. Prav delavsko soodločanje z vidika človekovih pravic, enega izmed vodilnih usmerjevalnih konceptov življenja in delovanja družbe v modernem času, pa je osrednji predmet pričujočega dela.

V delu bom poskušala poiskati zasnove za opredelitev pravice delavcev do soodločanja kot temeljne univerzalne človekove pravice. Pri tem si bom najprej pomagala z orisom ključnih teoretičnih izhodišč v razvoju ideje o ekonomski demokraciji, ki jih bom v nadaljevanju povezala s pregledom glavnih virov mednarodnega prava človekovih pravic na univerzalni in regionalni ravni. Na ta način bom ob uporabi raziskovalne metode analize in interpretacije primarnih ter sekundarnih virov odkrivala odgovore na dve osrednji raziskovalni vprašanji, in sicer (1) kako delavsko soodločanje pojmuje politična misel in okrog katerih moralnih, političnih ali ekonomskih načel v politični misli je zgrajen njegov koncept, ter (2) ali je ob tovrstni teoretični podlagi v mednarodnopravni regulaciji človekovih pravic mogoče najti potencial za uvrstitev delavskega soodločanja med univerzalne človekove pravice.

Na prvem mestu bom v delu na podlagi analize sekundarnih virov predstavila več definicij pojmov ekonomske demokracije in delavskega soodločanja ter z njihovo pomočjo oblikovala predmet raziskovanja za naslednja poglavja. Z opredelitvijo predmeta raziskovanja bom v skladu z namenom dela zamejila razsežnosti nadaljnje analize. Prav tako si bom z vsebino poglavja deloma pomagala pri iskanju odgovora na prvo raziskovalno vprašanje. V tretjem poglavju bom z uporabo metode analize sekundarnih virov natančneje raziskala teoretična izhodišča konceptov ekonomske demokracije in delavskega soodločanja v politični misli. Pri tem se bom poleg opisa prvih pojavov, idej in poskusov uvajanja soodločanja v sfero dela osredotočila na socialistično, liberalno, konzervativno in demokratično politično misel, ki v razpravi o delavskem soodločanju in ekonomski demokraciji zavzemajo osrednje mesto.

Ugotovitve tega poglavja bodo identificirale ključna moralna, politična in ekonomska načela, ki definirajo koncepta ekonomske demokracije in delavskega soodločanja, in tako tvorile osrednji del odgovora na prvo raziskovalno vprašanje. V četrtem poglavju bom v skladu z ugotovitvami iz tretjega poglavja raziskala ključne univerzalne in regionalne vire mednarodnega prava človekovih pravic, s čimer bom poskušala osvetliti primerjavo med normami in načeli ekonomske demokracije in mednarodnega prava človekovih pravic. Zlasti s pomočjo analize in interpretacije primarnih virov in deloma tudi z analizo sekundarnih virov bom pod tem naslovom obravnavala sistem varstva človekovih pravic v Organizaciji Združenih narodov (OZN) s Splošno deklaracijo človekovih pravic (SDČP), Mednarodnim paktom o državljanskih in političnih pravicah (MPDPP) ter Mednarodnim paktom o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah (MPESKP), pri čemer bom pregledala tudi nekatere zapise procesov oblikovanja vsebine sprejetih dokumentov, v drugem delu četrtega poglavja pa bom podala pregled regionalnih sistemov varstva človekovih pravic s poudarkom na evropskem regionalnem sistemu ter dejavnost MOD, ki je osrednja mednarodna organizacija na področju delavskih pravic. Na ta način bom sledila iskanju odgovora na drugo raziskovalno vprašanje in poskušala ugotoviti, če bi mednarodno pravo človekovih pravic pravico delavcev do soodločanja potencialno lahko opredelilo kot temeljno univerzalno človekovo pravico. V sklepnem poglavju bom povezala vse ugotovitve raziskovanja in oblikovala zaključne misli.

2 EKONOMSKA DEMOKRACIJA IN DELAVSKO SOODLOČANJE

Pojem ekonomske demokracije obravnava mnogo literature s področja politično-ekonomskih odnosov v družbi. Različni avtorji koncept opredeljujejo ožje in širše ter pod njegov naslov uvrščajo različne vsebine. V tem poglavju bom s pomočjo nekaterih definicij ekonomske demokracije in sorodnih oz. podrejenih pojmov podala oris koncepta kot ga bom raziskovala v naslednjih poglavjih. Na ta način bom izpostavila tudi prve omejitve dela.

Pred začetki uporabe pojma ekonomske demokracije so ekonomski teoretiki in znanstveni raziskovalci področja uvajanja demokracije v ekonomsko sfero kot opis slednjega uporabljali pojem industrijske demokracije. V družboslovno znanost sta ta termin vpeljala Sidney in Beatrice Webb, in sicer ob zaključku 19. stoletja. Avtorja sta svoje preučevanje industrijskih odnosov v 19. stoletju osnovala na pojavu sindikalizma in temu primerno je njuna definicija industrijske demokracije izenačena z aktivnostmi sindikatov, kot zagovornikov delavcev in njihovih pravic v odnosu do menedžmenta in države (Müller-Jentsch 2008, 261). Podobno industrijsko demokracijo, sicer v drugi polovici 20. stoletja, opredeljuje Hugh Clegg, ki pri tem metodo kolektivnih pogajanj identificira kot osrednjo metodo sodelovanja delavcev z menedžmentom v podjetju in državo na višji ravni (Hodgson 1984, 131; Müller-Jentsch 2008, 262).

Vendar pa tako pojmovanje industrijske demokracije med raziskovalci industrijskih odnosov zelo izstopa in ni tipično. Večina namreč bistvo industrijske demokracije razume kot sodelovanje delavcev pri sprejemanju odločitev v gospodarstvu. Slednje je v prvi polovici 20. stoletja v ospredje znanstvenega raziskovanja vnesel nemški ekonomist Fritz Naphtali s terminom *Wirtschaftsdemokratie* oz. demokracije v gospodarstvu, kar je opredeljevalo delavsko soodločanje tako na ravni gospodarskega sektorja in nacionalne ekonomske politike kot tudi na ravni podjetij (Müller-Jentsch 2008, 261).

Na tem mestu bi bilo primerno na kratko pojasniti odnos med sindikalno dejavnostjo in delavskim soodločanjem. Nekateri avtorji ju namreč dosledno ločujejo, drugi spet ne. Osnovna naloga sindikatov je namreč zastopanje interesov in zaščita pravic delavcev, kot so dostojne plače in pogoji dela, v odnosu do menedžmenta in države. Na ta način ustvarjajo

polje konfliktnih odnosov. Nasprotno gre pri delavskem soodločanju za kooperativne odnose med delavci in menedžmentom, ki se tudi vsebinsko razlikujejo od prejšnjih, saj zadevajo odločanje o vodenju podjetja. Tako nekateri sindikati kot tudi različni raziskovalci tega področja sfero sodelovanja in soodločanja vidijo v obeh vrstah aktivnosti (Gostiša 1996; Gostiša 2005; Kanjuo-Mrčela 1999).

Mnogo avtorjev ekonomsko demokracijo razume kot prerazporeditev ekonomske moči, ki je v sistemu tržnega kapitalizma sicer skoncentrirana v rokah manjšega števila ljudi oz. ekonomskih subjektov, na način, ki omogoča pravično razdelitev družbenega bogastva med vse posameznike po načelu enakosti. Pri tem mora imeti vsakdo, podobno kot v politični demokraciji, besedo v procesu razdeljevanja bogastva in možnost dostopa do kapitala. V tem okviru je ključen element odgovornost lastnikov kapitala vsem ostalim članom družbe, ki jim s svojo besedo pravico do lastništva nad kapitalom lahko kadarkoli omejijo ali celo odvzamejo. Gre torej za princip zavor in ravnotežja (v angleščini *checks and balances*), ki je tudi v politični demokraciji osrednje gonilo zagotavljanja demokratičnosti (Kanjuo-Mrčela 1999; Anderson 2003; Kelly v Anderson 2003; Smith v Anderson 2003; Ringen 2004). Podobno razmišlja Collom (2001), ki v praksi tako pojmovanje, povzemajoč socialistično tradicijo, identificira kot na eni strani družbeno oz. državno lastništvo kapitala ter na drugi strani upravljanje posameznih ekonomskih subjektov v skladu z demokratičnimi načeli[1], pri čemer sam večjo težo daje slednjemu. Tudi Kanjuo-Mrčela (1999, 126–128) prepoznava dva vidika ekonomske demokracije, od katerih prvega, enakomerno razdelitev ekonomskih dobrin, izenači s konceptom ekonomske pravičnosti, medtem ko drugega poimenuje kot obliko vladanja v ekonomski sferi, ki omogoča enakopravno udeležbo delavcev v upravljanju. Prvega poveže z delavskim lastništvom kapitala, za katerega ob drugem vidiku ekonomske demokracije prostor najde samo v specifičnih primerih. V okviru njene razprave pa lahko zasledimo tudi razlikovanje med industrijsko in ekonomsko demokracijo, pri čemer gre pod naslovom industrijske demokracije na mikro ravni za sodelovanje delavcev v upravljanju podjetij (torej drug vidik ekonomske demokracije), medtem ko se na makro ravni pod ta pojem uvrščajo kolektivna pogajanja, ki jih opravljajo sindikati.

Demokratično upravljanje podjetij nadalje v osredje svoje definicije prav tako postavlja Archer (1995, 38–60), ki pa razvije model ekonomske demokracije, v katerem vrsto lastništva

[1] Collom v svojem delu nacionalizacijo kapitala označi kot pojav, ki razmerje ekonomske moči porazdeli v širšem okviru ekonomskega sistema, medtem ko demokratizacija podjetij to stori na mikro-ravni (Collom 2001).

kapitala[2] kot nujen element pravzaprav izključi. Še nekoliko drugače ekonomsko demokracijo definira Hahnel (2005, 53–54), in sicer kot participacijo vsakega posameznika v procesih sprejemanja odločitev v ekonomiji, obseg katere je določen proporcionalno z obsegom učinka, ki ga ima posamezna odločitev na posameznika.

Carnoy in Shearer (1980, 3, lasten prevod) v svojem iskanju strategije za pravičnejšo ureditev ameriškega gospodarstva ob koncu 20. stoletja ekonomsko demokracijo pojmujeta kot »prenos sprejemanja odločitev v ekonomiji z malega na veliko število ljudi«. Ob tem se nanašata na dve ravni sprejemanja odločitev, in sicer na eni strani na sistemsko politično-ekonomsko raven, kjer se celotna družba odloča o investicijah v gospodarstvu (v nasprotju z režimom upravljanja z investicijami izključno s strani korporacij), ter na drugi strani na raven posameznih ekonomskih subjektov in njihove notranje organizacije, kjer proizvodnja poteka na način demokratičnega delavskega oz. delavsko-potrošniškega upravljanja. Avtorja nadalje preko kritične analize koncepta družbenega lastništva kapitala[3] ekonomsko demokracijo pogojita s pluralistično (združujoč javno, zasebno, delavsko, državno) strukturo lastništva kapitala pod državno koordinacijo, a hkrati poudarita, da sama vrsta lastniške strukture ni dovolj za demokratizacijo ekonomije. Ključna elementa sta namreč delavska participacija in delavsko upravljanje na mikro-ravni, tj. na ravni podjetij. Delavsko participacijo v tem okviru definirata kot neposredno sodelovanje delavcev v procesih sprejemanja odločitev o financah in proizvodnji v podjetju, medtem ko izključno soodločanje o pogojih dela[4] označita kot nezadostno. Delavsko upravljanje pa nenazadnje razumeta kot kombinacijo delavskega solastništva in delavske participacije, pri čemer samo delavsko solastništvo v obliki delavskega delničarstva ali udeležbe delavcev pri dobičku podjetja prav tako opredelita kot nezadostno in v veliki meri izkoriščano kot kompenzacija za (ne)zviševanje plač delavcev s strani menedžmenta ali večinskih lastnikov kapitala (Carnoy in Shearer 1980).

[2] Archerjeva razprava sicer izpostavlja zlasti delavsko lastništvo kapitala (Archer 1995).

[3] Koncept družbenega lastništva kapitala se je v drugi polovici 20. stoletja pojavljal kot osrednja ideja gibanj za pravičnejšo družbo. Praktične izkušnje pa so pokazale, da družbeno oz. državno lastništvo v primerjavi z zasebnim ni uspelo vzpostaviti demokratičnosti v ekonomiji in pravične družbe (Carnoy in Shearer 1980). Po mnenju Schumacherja je preko družbenega oz. državnega lastništva kapitala sicer lažje slediti širše družbenim interesom v ekonomiji, vendar lastniška struktura zgolj postavlja okvir, v katerem je demokracijo tako ali drugače še potrebno vzpostaviti (Schumacher v Carnoy in Shearer 1980, 35).

[4] V času nastajanja dotične opredelitve ekonomske demokracije je naraščajoče nezadovoljstvo delavstva z ekonomsko ureditvijo in vseh njenih posledic povzročilo pojav odstopanja nekaterih odločitev o pogojih dela v podjetjih od menedžmenta k delavcem. Slednje ima vzrok v želji menedžmenta po povečanju produktivnosti dela za čim nižjo ceno oz. brez zviševanja plač in je bilo striktno pogojeno s pridržanjem sprejemanja vseh pomembnejših odločitev o delovanju podjetij, organizaciji dela, financah in proizvodnji v sferi menedžmenta oz. lastnikov kapitala (Carnoy in Shearer 1980). Več o tem bo prikazano v naslednjem poglavju.

Hodgson (1984), britanski profesor ekonomije in raziskovalec alternativ standardni ureditvi sistema tržnega kapitalizma, v svojem delu uporablja termin 'industrijska demokracija', ki ga neposredno povezuje z delavsko participacijo in delavskim upravljanjem, pri čemer njegova opredelitev delavske participacije sloni na definiciji Espinose in Zimbalista, raziskovalcev delavske participacije v Latinski Ameriki. Po njuni definiciji je delavska participacija »na ravni podjetij sposobnost delavcev, da neposredno vplivajo na ali oblikujejo menedžment ter delovni proces v podjetju« (Espinosa in Zimbalist v Hodgson 1984, 131, lasten prevod). Obenem v okviru koncepta predvidevata obvezen prenos nekaterih odločitev v podjetju v pristojnost delavcev ter poudarjata, da se taka participacija lahko dogaja na več ravneh in v več oblikah. Pod slednje uvrščata podajanje pritožb, kolektivna pogajanja, informiranje in posvetovanje, pravico veta, manjšinsko participacijo, enakopravno soodločanje ter večinsko delavsko predstavništvo v organih odločanja v podjetju (Espinosa in Zimbalist v Hodgson 1984, 131).

Delavsko participacijo, njene vrste in stopnje pa nenazadnje v svoji doktorski disertaciji sistematično razdela Franca (2008, 52–57). Po njej se med drugim na ravni podjetij pogosto uporablja delitev pojma delavske participacije na tri vidike, in sicer:

1. delavsko soupravljanje, ki pomeni »participacijo delavcev v obliki določenih organov, kot so svet delavcev in delavski zaupnik, predstavnik delavcev v organih upravljanja družbe (nadzorni svet, uprava, upravni odbor) ter vse oblike in načine sodelovanja, ki se jih delavci poslužujejo, ne glede na njihovo intenzivnost in stopnjo« (Franca 2008, 53);
2. finančna participacija delavcev, ki pomeni »udeležbo delavcev v finančnem rezultatu oz. dobičku družbe ali pri delitvi prihrankov na račun zmanjšanja stroškov poslovanja« (Franca 2008, 53);
3. lastniška participacija delavcev, ki pomeni »način udeležbe delavcev pri dobičku, izplačanem v obliki lastniškega deleža (najpogosteje so to delnice)« (Franca 2008, 53).

Poleg tega avtorica opredeljuje tudi ločitev delavske participacije na neposredno in posredno (npr. delavska predstavništva) ter zunanjo in notranjo, pri čemer se zunanja izvaja v okviru sindikatov ter socialnega dialoga med delavci, delodajalci in državo, notranja pa se izvaja v okviru delavskih predstavništev v podjetju (Franca 2008, 52–57).

Ker se delavsko soodločanje na račun izkušnje jugoslovanskega sistema organizacije države in gospodarstva pogosto enači s samoupravljanjem, bi z namenom osvetlitve njegovih posebnih značilnosti v okviru tega poglavja veljalo predstaviti še pojem samoupravljanja. Koncept samoupravljanja je osnovan na družbenem lastništvu proizvodnih sredstev in posledičnem samostojnem upravljanju s proizvodnimi sredstvi s strani vseh članov družbe. Za razliko od drugih vrst gospodarskih ureditev, ki predvidevajo zasebno ali državno lastništvo kapitala, samoupravljanje predvideva odpravo posredništva med proizvajalci in porabniki družbene proizvodnje ter lastništvo in odgovornost za uporabo sredstev pripisuje vsem v družbi. Iz tega izhaja tudi specifična struktura nosilcev funkcij lastništva, ki zajemajo upravljanje oz. sprejemanje upravljavskih odločitev, vodenje organizacije in prisvajanje oz. delitev presežnih vrednosti dela, saj tovrstne funkcije kot lastnik proizvodnih sredstev neposredno ali posredno opravlja celotna družba oz. vsi njeni člani. Ob tem se koordinacija ekonomskih in širše družbenih odnosov vrši s svobodno menjavo dela na podlagi samoupravnih sporazumov in povezovanja po principu enakopravnosti[5]. Jugoslovanska ideja samoupravljanja je kot pogoj za učinkovito delovanje tovrstnega sistema opredelila visoko decentraliziranost organizacije ter istočasno ustrezno, usklajeno planiranje, pri katerem morajo za doseganje optimalnih rezultatov prav tako sodelovati vsi delavci, in sicer neposredno ali posredno preko različnih ravni in oblik družbene organizacije. V vseh teh procesih pa udeleženci na podlagi enakopravnosti soglasno odločajo (Kavčič 1982, 12–27). Pomembnost demokratičnosti v upravljanju je še posebej poudarjal idejni snovalec samoupravnega sistema, Edvard Kardelj, ki je v ekonomski demokraciji prepoznal edino ustrezno bazo za vzporeden razvoj novih demokratičnih oblik političnega sistema (Kardelj 1979, 102–104). Samoupravljanje torej delavsko participacijo in soodločanje neposredno povezuje z družbenim lastništvom kapitala, kar sicer pojem ekonomske demokracije zaobjema v širši razsežnosti, a, kot je bilo prikazano v predhodnih odstavkih, za obstoj delavskega soodločanja ta povezava ni nujna.

Poskusov opredelitve ekonomske demokracije in delavske participacije je seveda mnogo več, vendar pa razvoj celovitega modela v tem diskurzu ni predmet pričujočega dela. Kljub temu je iz izpostavljenih definicij kot temeljni element ekonomske demokracije na vseh ravneh

[5] Kavčič (1982, 14) opozarja, da je v tem kontekstu družbeno lastnino »treba razumeti kot proces podružbljanja lastnine«, ker je njena narava odvisna od stopnje uresničevanja funkcij lastništva s strani družbe. V Jugoslaviji je ta proces najprej zaznamovala transformacija zasebnega lastništva v državno, čemur je postopoma sledilo »povečevanje pristojnosti delovnih kolektivov pri upravljanju ter vzporedno zmanjševanje pristojnosti države«. Slednje Jugoslaviji v času samoupravne izkušnje ni uspelo v celoti odpraviti.

mogoče identificirati prav pravico delavcev do soodločanja, kar je bila ob snovanju dela moja prvotna predpostavka.

Pod naslovom terminov, ki so v pogosti uporabi pri obravnavi tematike, tj. ekonomska demokracija, industrijska demokracija, delavsko (so/samo)upravljanje, delavska participacija in delavsko soodločanje, bom v nadaljnji analizi raziskovala predvsem vidik sodelovanja delavcev v procesih odločanja. Pri tem bom torej v večjem obsegu izpustila vidik lastništva kapitala in finančne participacije, zlasti v primerih, kjer ni neposredno vezan na razvoj delavskega soodločanja, kar predstavlja prvo omejitev dela. Finančna participacija zaposlenih, zlasti pa delavsko (so)lastništvo kapitala, lahko namreč pomembno vplivata na pogoje za vzpostavitev in delovanje delavskega soodločanja, vendar pa obseg dela ne dopušča celovite analize vseh vidikov ekonomske demokracije. Kar zadeva ravni delavskega soodločanja, bom v delu skušala zajeti tako makro oz. sistemsko raven kot tudi mikro raven oz. raven posameznih ekonomskih subjektov. Nasprotno pa bom v analizi omejila vidik sindikalne aktivnosti v okviru delavskega soodločanja, kar je predvsem posledica neenotnosti v pojmovanju vloge sindikatov na tem področju.

3 DELAVSKO SOODLOČANJE V POLITIČNI MISLI

Kanjuo-Mrčela (1999, 133–134) razvoj ekonomske demokracije povzema kot posledico širših družbeno-ekonomskih sprememb. Fevdalni sistem je nadomestil kapitalistični sistem z osvoboditvijo kapitala in dela, pri čemer je kapital nemudoma prevzel nadrejeno vlogo. V prvi polovici 19. stoletja so imeli lastniki kapitala absolutno premoč nad delavci, kar je hkrati z omejenostjo politične demokracije med delavci sprožilo velik odpor in povzročilo ustanavljanje prvih sindikatov. Sindikati so bili sprva generalni zastopniki delavcev v družbi, medtem ko se je po 1. svetovni vojni njihova vloga na račun krepitve demokracije in nastajanja delavskih strank omejila na področje gospodarstva. Tako se je ideja o delavskem soodločanju vseh oblik začela razvijati in postopoma tudi manifestirati. Obsežnejše uvajanje demokracije v upravljanje posameznih podjetij pa je v veliki meri pojav 20. stoletja.

V tem poglavju bom natančneje opredelila koncept delavskega soodločanja v politični misli, in sicer najprej preko prvih pojavov, idej in poskusov uvajanja soodločanja v sfero dela ter nato preko socialističnih, liberalnih, demokratičnih in konzervativnih teorij, ki ekonomsko demokracijo obravnavajo v širšem družbeno-političnem kontekstu. Čeprav je posameznih teorij ekonomske demokracije še več, na tem mestu analizo omejujem, ker gre pri omenjenih za osrednje temeljne teorije v razpravi o delavskem soodločanju.

3.1 Prvi pojavi, ideje in poskusi uvajanja soodločanja v sfero dela

Ideja o delavskem soodločanju naj bi se prvič omembe vredno pojavila v življenjskem prizadevanju bogatega britanskega trgovca Johna Bellersa (1654 – 1725), aktivnega kvekerja, ki je v času razcveta britanskega gospodarstva – z razmahom veleposestništva, razvojem merkantilizma oz. komercialnega kapitalizma in s hudimi posledicami v smeri družbenega razslojevanja – v drugi polovici 17. stoletja svoje delovanje v skladu s kvekersko filozofijo usmeril zlasti v socialno delo in boj za enakost med ljudmi (Hodgeson 1984, 130; Hill 1988, 27–29). Ob prepoznavanju grozovitih učinkov pavperizacije velikega segmenta prebivalstva v okviru danih industrijskih odnosov je Bellers v jeziku politične ekonomije razvil predloge za izboljšanje njihovega položaja in predvsem zmanjšanje brezposelnosti. V svojem najbolj znanem delu *Proposals for raising a Colledge of Industry* (1695) zagovarja vzpostavljanje

neke vrste samoupravnih skupnosti za revnejše prebivalstvo: lastniki kapitala naj bi namesto humanitarnih prispevkov tem skupnostim zagotovili zemljo in osnovni kapital, medtem ko naj bi se skupnosti nato popolnoma samostojno vzdrževale s kmetijstvom in manjšo industrijo, presežki proizvodnje pa bi ostali v rokah lastnikov kapitala, kar Bellers predpostavi v namen motivacije slednjih za takšno ravnanje. Gre za način opolnomočenja revnih in brezposelnih, ki ne bi izražal zgolj empatije s strani lastnikov kapitala ampak izrecno pravico tega segmenta prebivalstva do dostojnega življenja, dela in upravljanja obeh sfer, kar prinese socialne in ekonomske koristi celotni družbi. Bellers vzporedno s tem postavi zasnove delovne teorije vrednosti[6], saj prepozna pomanjkanje, ki bi ga lastniki kapitala izkusili brez dela in delavcev. (Bernstein 1895, 17. pogl.; Hill 1988, 27–29).

Bellers je predvidoma svoje ideje črpal na eni strani od sodobnika Johna Locka, angleškega liberalnega filozofa, ter na drugi strani od Gerrarda Winstanleya, teoretika skupine protestantskih agrarnih komunistov (*The Diggers*), ki so v času Angleške revolucije (1649 – 1650) vzpostavljali samoupravne kolonije. Te se od Bellersovega modela samoupravnih skupnosti razlikujejo v tem, da gre pri njih izključno za delo članic in članov skupnosti za skupnost in ne tudi za družbeni sloj lastnikov kapitala; v skladu s tem se med modeloma razlikuje tudi način zagotavljanja začetnega kapitala. Bellersovo teoretiziranje pa je imelo v primerjavi z Winstanleyevim, sicer brez znanega razloga, večji vpliv na takratno angleško delavsko gibanje in svetovno družbo. Njegova dela je namreč v zaključku 18. in začetku 19. stoletja intenzivno preučeval filozof Robert Owen, medtem ko se nanj na mnogo mestih v svojih delih kasneje nanaša tudi Karl Marx (Hill 1988, 27–29).

Britanski družbeni reformist in utopični socialist Robert Owen (1771 – 1858) je naslednji, ki je pomembno zaznamoval razvoj ideje o delavski participaciji (Hodgson 1984, 130; Miliband 1954, 233; Clark 1987, 38). Owen je v času industrijske revolucije oblikoval in kasneje goreče zagovarjal bolj pravično družbeno ureditev, ki naj bi temeljila na ustreznem izobraževanju, enakih možnostih, visoki participaciji, družbeni lastnini in splošni dobrobiti vseh članov in članic družbe. Pod naslovom kooperativne skupnosti blaginje (*Cooperative Commonwealth*) je zasnoval koncept sveta, ki obstoja v miru in ga vodijo odnosi sodelovanja

[6] Delovna teorija vrednosti je ekonomska teorija, ki trdi, da je vrednost proizvoda neposredno povezana s količino dela, ki je vloženo v njegovo proizvodnjo. Postulate teorije so v 17. in 18. stoletju razvijali zlasti klasični liberalni filozofi in ekonomisti John Locke, Adam Smith in David Ricardo, medtem ko je vrhunec dosegla v razmišljanjih Karla Marxa, preko katerega je postala tudi osrednji element socialistične politične filozofije (Cox 1997, 28. pogl.).

in pravičnosti. Njegove ideje so zajemale koncepte kot so socialna vključenost, pravice žensk, pravice delavcev, verska svoboda, okoljevarstvo in mednarodno sodelovanje, ki so bili v času njegovega delovanja nadpovprečno napredni in so več kot aktualni tudi dandanes. Po vzoru Bellersove filozofije in samoupravnih kooperativnih skupnosti, ki so se konec 18. stoletja začele pojavljati v Združenih državah Amerike (ZDA)[7], je Owen svoje težnje manifestiral s poskusi vzpostavljanja manjših samozadostnih kooperativnih skupnosti v Veliki Britaniji in ZDA (Miliband 1954; Kumar 1990; Muir 2010).

Owen je v okviru ekonomske sfere družbenega življenja zagovarjal kooperativne odnose, dostojne pogoje dela, odsotnost koncepta lastnine ter vzpostavljanje delavskih zadrug[8] in delavskih sejmov, kjer si delavci lahko neposredno izmenjajo pridelane dobrine. V teh elementih je prepoznal alternativo industrializaciji, ki je za sabo puščala vedno več revnih in brezposelnih ljudi in jo je na ta račun goreče grajal. S svojo filozofijo je močno vplival na delavsko gibanje v Veliki Britaniji. Verjel je namreč, da je protagonist potrebnih družbenih sprememb vladajoča elita, ki jo je potrebno razsvetliti in posledično sprožiti mehanizme za dejansko realizacijo filozofije dobrega in srečnega sveta. V socialni dialog med vlado, delavci in delodajalci se je najprej neposredno vključil preko vodenja zadružnega gibanja, ki se je v Veliki Britaniji razvilo v 20. letih 19. stoletja. Kmalu je svojo aktivnost preusmeril na sindikalno gibanje, ki se je zaradi vse slabšega položaja delavcev takrat močno okrepilo in se pogosto zatekalo k nasilju in nepokorščini, s čimer si je na nacionalni ravni pridobilo močan položaj v odnosu do vlade. Owen je zahteval reformo sindikalnega gibanja na način, ki bi njegov konfliktni potencial preusmeril v spravo in sodelovanje z vlado ter delodajalci za dobrobit celotne družbe. Kljub začetnim uspehom Ownove filozofije se je izkazalo, da tovrstni poizkusi v družbi z visoko stopnjo nezadovoljstva, ki zahteva takojšnje izboljšanje položaja, dolgoročno niso vzdržni. Ne glede na to pa Owen velja za enega izmed očetov britanskega socializma, čeprav se mu večkrat očita prav njegovo zavračanje agresivne družbene revolucije, ki je sicer v ospredju marsikatere druge socialistične teorije (Kanjuo-Mrčela 1999, 134; Miliband 1954).

[7] Konec 18. stoletja in v 19. stoletju so v ZDA delovale nekatere samoupravne kooperativne verske skupnosti, ki so nastale v odziv na tedanje družbene spremembe, zlasti na razvoj kapitalizma, zaton moralnih vrednot in porast nezaupanja v tradicionalna verska prepričanja. Najbolj znane so kooperativne skupnosti Shaker, ki so kot medsebojno povezane komune delovale na osnovi družbene lastnine, samoupravljanja, pravične razdelitve bogastva in močnih protestantskih verskih prepričanj z izjemo trajnega vzdrževanja celibata (Hodgson 1984, 130; Coşgel, in drugi 1997, 129–144; Kumar 1990, 12; Gianaris 1996, 20–22).

[8] Delavske zadruge oz. kooperative so vrsta podjetij, kjer so delavci enakovredni solastniki in soupravljajo podjetje. V delavskih zadrugah so plače običajno enakomerno porazdeljene, delavci pa tudi med sabo izvolijo vodilne upravljavce, ki so odgovorni kolektivu (Rothschild 2009, 1027).

Na tem mestu je mogoče ugotoviti, da prvi zametki koncepta pravice delavcev do soodločanja izhajajo iz socialistične tradicije in se pojavijo kot odgovor na razvoj kapitalizma in industrijsko revolucijo ter na posledice v položaju večinskega dela prebivalstva, ki sta ju prinesla. Z nadaljnjim razvojem socialistične politične misli pa se je tako v teoriji kot praksi ideja ekonomske demokracije tudi krepila in širila. Druga polovica 19. stoletja je težnjam po ekonomski pravičnosti in delavski participaciji prinesla razmah in široko popularnost, ki so ju v prvi vrsti spremljali francoski utopični socializem, anarhizem, anarho-sindikalizem in deloma tudi marksizem (Ollman 2010; Hodgson 1984, 130; Rothschild 2009, 1027).

3.2 Socialistične teorije

V 18. stoletju se je, kot že omenjeno, vzpostavil kapitalistični sistem politično-ekonomskih razmerij med posamezniki, razredi in državami, ki je predvideval ravnovesje interesov, samozadovoljujoče se po principu ponudbe in povpraševanja na prostem trgu ter nadzorovano s strani liberalne države. Ta prva faza kapitalizma pa je v realnosti mnogo družbenih skupin, ki so utrpele pomanjkanje politične in ekonomske moči, pahnila v nevzdržen položaj. Pogoji dela so bili izredno slabi, razširila se je brezposelnost. Vse to je vplivalo na razvoj močne reakcije proti kapitalističnem sistemu prostega trga, ki se je v drugi polovici 19. stoletja manifestirala v razmahu socialistične politične misli francoskih utopičnih socialistov (August Comte, Henri de Saint-Simon, Charles Fourier, Etienne Cabet in P. J. Proudhon), Mikhaila Bakunina ter Karla Marxa (Gianaris 1996, 25–26; Rothschild 2009, 1028; Watkins 1947, 431). Pod naslovom socialističnih teorij bom podrobneje opredelila politične misli Pierra Josepha Proudhona, Mikhaila Bakunina in Karla Marxa, ki so s svojimi razmišljanji najbolj neposredno in poglobljeno zaznamovali razvoj konceptov ekonomske demokracije in delavskega soodločanja (Ollman 2010; Rothschild 2009, 1027–1028).

3.2.1 Anarhizem Pierra Josepha Proudhona

Pierre Joseph Proudhon (1809 – 1865), samooklicani anarhist, s strani drugih pa največkrat označen kot utopični socialist, je zasnoval koncepcijo pravičnega sveta, utemeljeno na soobstoju raznolikih posameznikov in skupin, ki so si enakovredni v moči, sprejemajo svoje

razlike in si priznavajo medsebojno odvisnost oz. komplementarnost. V taki družbi je obstoj instituta države kot neke vrste sinteze svojih deležnikov, ki ustvari novo realnost, s katero teži k eliminaciji raznolikosti in diskrecijsko delegira moč, nepotreben, ker raznolikost in enakovrednost posameznikov in skupin sami zagotavljata najbolj pravično ravnotežje moči in preprečujeta zlorabo oblasti. Slednjo je Proudhon kot inherentno pripisal človeški naravi, zaradi česar je v teoriji stremel k čim večjem pluralizmu, razpršenosti moči in stalni prisotnosti potenciala družbenega konflikta, ki skupaj vzpostavljajo polje za stalen napredek. Verjel je, da ob teh pogojih ljudje lahko svojo naravo kar najbolje prevedejo v pravične odnose in posledično razmere v družbi. Zagotavljanje družbenega miru je tako podredil zagotavljanju pravičnosti, zaradi česar je predvidel tudi obstoj represije, vendar ne pod mandatom države, ampak posameznih skupin (Watkins 1947, 431–435).

Proudhon je v konceptih avtoritete in hierarhije prepoznal izvor družbenih nepravičnosti, zaradi česar je zagovarjal odsotnost države, vlade oz. političnega sistema in na drugi strani popolno reformacijo (oz. revolucijo) ekonomskega sistema. Pri tem je izhajal iz prepričanja, da človeka od živali ločita njegova družbena narava in delo, ki ne predstavlja zgolj vira preživetja, ampak osrednjo človeško aktivnost, izraz človekove narave in osebnosti ter realizacijo njegove inteligence. Vsako človeško aktivnost, njegove sposobnosti in talent je opredelil kot produkt družbenega razvoja in jih kot take deloma odtujil od posameznika oz. negiral njihovo popolno individualno lastništvo. Iz tega tudi izhaja Proudhonova generalna kritika lastništva, ki doseže vrhunec v njegovi najbolj znani izjavi »lastnina je kraja« (»*property is theft*«). Proudhon je na tej podlagi družbo orisal kot skupnost delovnih posameznikov, ki opravljajo različne funkcije in imajo različne sposobnosti, a tako funkcije kot sposobnosti so si med sabo enakovredne oz. delo enega posameznika je enakovredno delu drugega, saj je vsako delo produkt družbenega razvoja in brez njega ne bi bilo mogoče doseči kakršnegakoli napredka[9]. Zaradi tega se pojavi tudi osnovna človekova potreba po sodelovanju in povezovanju, ki je posledica medsebojne odvisnosti oz. komplementarnosti različnih vrst dela. Na tem mestu po Proudhonu svobodni in enakovredni posamezniki začnejo plesti kompleksno mrežo medsebojnih pogodb oz. dogovorov, ki predstavlja idealni ekonomski sistem, v katerem se produkti dela izmenjujejo na podlagi cene produkcije in količine vloženega delovnega časa. Tak sistem je idealen in najbolj pravičen, ker razen neke vrste kolektivnega razuma ali kolektivne zavesti ne predvideva drugega koordinatorja

[9] Tu gre ponovno za izpeljavo ene od oblik zgoraj omenjene delovne teorije vrednosti.

aktivnosti, kar bi sicer ustvarilo možnost za zlorabo oblasti. Samo v takem sistemu se človeška inherentna tendenca po absolutnosti omeji s kolektivnim razumom, ki izhaja iz stalnih trkov med absolutnimi razumi posameznikov, in prav to zagotavlja najbolj optimalno manifestacijo pravičnosti ter družbeni napredek (Noland 1967, 316–325; George 1922, 532–534; Proudhon 1989, 205–239).

Proudhonova vizija ekonomskega sistema jasno prikazuje njegovo naklonjenost demokratični ureditvi sfere dela, ki jo je mogoče opisati celo kot neposredno in ne zgolj predstavniško ekonomsko demokracijo. Čeprav je odklanjal politično demokracijo v želji po eliminaciji pravzaprav kakršnekoli politične vladavine, pa je, kot je mogoče razbrati iz njegovega pisanja (Proudhon 1989, 215–224) ter navajata tudi George (1922, 542) in Graham (2006), obstoj industrijske demokracije predvidel tudi bolj konkretno, in sicer kot delavsko participacijo, samoupravljanje in soodločanje v vseh vrstah ekonomskih struktur in subjektov, združevanje delavcev v delavskih asociacijah, ki bi jih upravljal svet, voljen s strani članov, in v katerih bi si delavci razdelili dobiček na podlagi vloženega dela, ter sodelovanje različnih delavskih asociacij in posameznikov po načelu enakovrednih izmenjav. Slednje je poudarjal zlasti v zrelem obdobju svojega teoretiziranja, ko je s prepoznavanjem kvalitet federativne družbeno-politične ureditve deloma sprejel pojem neke vrste administracije ali koordinacije družbenega življenja, čeprav z zagovarjanjem začasnosti oz. prehodnosti tega obdobja pred dosego reda anarhije. S svojim razmišljanjem je Proudhon močno zaznamoval sindikalno gibanje, obenem pa je zagotovil podporo in motivacijo vzpostavljanju delavskih zadrug oz. kooperativ, ki jih je označil kot osrednje protagoniste novega ekonomskega sistema (George 1922, 535–541; Nikolić 1988, 16–20; Rothschild 2009, 1028).

3.2.2 Anarhosindikalizem Mikhaila Bakunina

Mikhail Bakunin (1814 – 1876), utemeljitelj anarho-sindikalizma in radikalni revolucionar, je s Proudhonom delil odpor do hierarhije in avtoritete ter je na ta način podobno zavračal obstoj kakršnegakoli političnega sistema in hkrati avtokratsko ureditev vseh ostalih sfer družbenega življenja in delovanja. Kot Proudhon je Bakunin namreč v tem prepoznal vir vsega zla, izkoriščanja in nepravičnosti v družbi. Težnjo po svobodi je označil kot človekovo osnovno vodilo, ki ob popolni realizaciji ter zavesti o univerzalnosti človeštva deluje po zakonitostih enakosti. Verjel je, da človekova svoboda pri tem ne sme biti nikakor omejena z neke vrste

oblastjo, hierarhijo in zakoni, razen z zakoni narave, ki edini človeka ne podrejajo, saj predstavljajo njega samega in mu kot taki svobode pravzaprav ne odvzemajo. Z zakoni narave, ki so nenehno sosledje vzrokov in posledic, je po Bakuninu mogoče najbolje uravnovesiti potrebo po individualni svobodi na eni in potrebo po družbeni pokorščini na drugi strani. Čeprav je prvi zakon narave boj za preživetje, je človekova naravna sposobnost razumnosti tista, ki ustvari pogoje za vzajemno spoštovanje med posamezniki v okviru njihovega zavedanja o skupnem človeštvu (Rezneck 1927; Gouldner 1982, 859–880).

Bakunin je za potrebe vzpostavitve nove, pravične družbene ureditve zagovarjal popolno destruktivno revolucijo, ki ne bo zrušila in odstranila le političnega sistema, pač pa vse dotedanje vzorce družbenega organiziranja in delovanja, vključno z ekonomskim sistemom, izobraževalnim sistemom in kulturo. Menil je, da se prav v teh globoko zakoreninjenih vzorcih hierarhija vedno znova obnavlja in ohranja, zaradi česar jih je potrebno popolnoma porušiti in nato zgraditi nove. Napovedal je, da glavni nosilec revolucije ne bo nujno delavski razred, ampak predvsem ljudje z družbenega roba – kmetje, brezposelni, socialno izključeni, tudi kriminalci; ti namreč ne morejo več ničesar izgubiti. Ekonomsko enakost je opredelil kot takojšnji in neposredni cilj revolucije, ki bo omogočil pogoje za razvoj novih družbenih vzorcev, mnogo bližjih človekovi svobodni naravi in univerzalni medčloveški solidarnosti. V ta namen je predvidel vzpostavitev decentralizirane družbe, sestavljene iz avtonomnih komun in delavskih federacij, majhnih združb posameznikov za namene dela in bivanja, temelječih na delavskem solastništvu in samoupravljanju ter med seboj povezanih na osnovi prostovoljnega vzajemnega sodelovanja. Bakunin pri tem ni zanikal potrebe po delitvi dela niti po ustreznem vodenju družbeno-ekonomskega organiziranja, vendar je striktno zagovarjal koncept koordiniranja in ne ukazovanja oz. poveljevanja. Zahteval je neke vrste kolektivistično demokracijo, vzpostavljeno od spodaj navzgor oz. temelječo na lokalnih enotah in nadgrajeno v povezovalnih strukturah. V takem sistemu so si vsi posamezniki enakopravni, njihovo delo je kljub raznolikosti v sposobnostih enakovredno in svobodno vstopajo v odnose z drugimi ter sprejemajo odločitve o svojem življenju in delovanju. Velik poudarek je v novem družbenem redu Bakunin namenil izobraževanju, zlasti etike in morale (Avrich 1970, 129–142; Rezneck 1927, 288–296; Gouldner 1982, 859–880; Sapon 2005; 48–58; Rothschild 2009, 1029).[10]

[10] Na podlagi podobne zaznave in vizije sveta svojo kritiko zunanje politike ZDA in globalizacije svetovne politike gradi moderni anarhosindikalist Noam Chomsky. Chomsky izvor nepravičnosti, izkoriščanja delavskega razreda in reproduciranja ter krepitve neenakosti kot naravnega stanja v moderni družbi pripisuje tiranski

V praksi je Bakunin velike revolucionarne upe polagal v Mednarodno združenje delavcev (*International Workers Association – IWA*), ki se je v Veliki Britaniji vzpostavilo v letu 1864 in je živelo slabih 10 let. Organizacija je delovala za in zagovarjala vse vrste delavcev, a je v veliki večini združevala obrtnike in manualne delavce, ki so predstavljali nižji delavski razred. Bakunin je kot goreč advokat svobodnega združenja sindikatov in organizacije dela v okviru delavskih kooperativ kot osrednjih protagonistov novega družbenega reda v IWA tako prepoznal ključen revolucionarni potencial. Vendar pa je na tem mestu prišel v konflikt z znanstvenim socialistom Karlom Marxom (1818 – 1883), ki je prav tako v združenju deloval od njegovih začetkov in s katerim se je znotraj združenja bojeval za prevlado v ideološki usmeritvi delovanja. Kljub temu da sta oba kot osnovo za družbeno delovanje predpostavljala ureditev ekonomskih odnosov ter si oba prizadevala za osvoboditev dela izpod izkoriščevalnih rok kapitala in odpravo privatne lastnine, je Marx glavno vlogo pri prestrukturiranju politično-ekonomskih odnosov v prid delavskega razreda pripisal močnem državnem aparatu, čemur je Bakunin s svojim zagovorništvom decentralizirane družbe in delavskih kooperativ seveda nasprotoval. V konfliktu je prevladala Marxova ideologija, kar je pomembno zaznamovalo nadaljnji razvoj socialistične teorije, ki se od takrat dalje povezuje s konceptom močne avtoritarne države, hkrati pa so se ideje o delavskem soodločanju kot eni izmed alternativ nepravičnim ekonomskim odnosom v družbi umaknile globoko v ozadje (Rezneck 1927, 290; Gouldner 1982, 853–859; Rothschild 2009, 1029).

3.2.3 Marksizem

V primerjavi s Proudhonovo in Bakuninovo je Marxova variacija socialistične teorije torej precej drugačna. Zasnovana je na razumevanju obstoječega sveta kot prostora, v katerem se stalno odvija konflikt med zatirajočimi in zatiranimi oz. razredni boj. V kapitalističnem

vladavini avtoritarno organiziranih korporacij, ki stoji za popularno demokratično politično ureditvijo. Ta kapital in moč skrbno koncentrira v rokah peščice ljudi, ki obvladuje politično areno, pod masko neoliberalne demokracije in prednosti globalizacije uresničuje svoje interese ter s pomočjo ustrezne propagande legitimira in ohranja svoj položaj. Medtem ko se širše ljudstvo zaradi pomanjkanja neprilagojenih informacij tovrstne realnosti v večini ne zaveda, sindikatom in delavskim gibanjem na drugi strani primanjkuje finančnih sredstev in sposobnosti organiziranja, zaradi česar se ne uspejo prebiti v polje odločanja. Korporacijam je primerljivo tudi delovanje mednarodnih organizacij in mednarodnega prava, ki daje prednost interesom kapitala na račun krčenja pravic delavcev (Chomsky 2002; Lachmann 2002, 710–711). Chomsky upanje polaga v ljudi, ki se ne glede na stanje vztrajno borijo za svoje pravice, ter v zaenkrat še redke pojave oživljanja libertarno socialističnih idej, kot so delavski nadzor nad delovnimi mesti in sodelovanje pri odločanju v podjetjih, kar tvori podlago za kakovostnejšo politično demokracijo (Chomsky 1991, 20).

sistemu ta boj bijeta razred kapitalistov oz. lastnikov kapitala in delavski razred, pri čemer kapitalisti za vzdrževanje svoje pozicije moči izkoriščajo presežno vrednost dela, ki jo delavci ustvarjajo v skladu z delovno teorijo vrednosti, po kateri je menjalna vrednost produkta seštevek stroškov proizvodnje in količine vloženega dela v proizvodnjo. Kapitalisti delavcem plačajo delo, ne pa tudi presežne vrednosti, s katero delo produktu zagotovi še ustrezno menjalno vrednost. Slednjo zadržijo zase in z njo vzdržujejo svojo zasebno lastnino ter družbeni sistem (Gianaris 1996, 26–28). Izhajajoč iz zasebne lastnine vodi tovrstna ureditev ekonomskih razmerij v odnos do dela kot blaga ter v odtujitev dela in produktov dela od delavca samega. Več kot delavec proizvede, manj ohrani zase in vedno bolj je omejen na golo zagotavljanje preživetja. Odtujitev dela od delavca se nato izrazi v slabem ekonomskem in družbenem položaju delavca, v nezmožnosti razvoja njegovih fizičnih in umskih sposobnosti preko dela ter v splošnem nezadovoljstvu, občutku ujetosti in manjvrednosti (Marx v Tucker 1978, 70–81).

Medtem ko sta Proudhon in Bakunin stremela k popolnem prestrukturiranju družbe, je Marx v svojem boju za ekonomsko pravičnost ostal zvest obstoječim vzorcem organiziranja življenja in delovanja, v okviru katerih je za dosego cilja predvidel centralizacijo družbe v močni državi z državnim lastništvom proizvodnih sredstev ter centralno načrtovanim in koordiniranim gospodarstvom. Rešitev za ekonomsko izkoriščanje delavskega razreda je prepoznal v diktaturi proletariata, pri čemer je zagovarjal vzpostavitev pravne in politične nadstavbe na podlagi ekonomske baze, ki jo morajo z ukinitvijo zasebne lastnine obvladovati delavci, saj njihova tovrstna pravica izhaja iz konkretnega vložka, tj. dela. Na drugi strani si namreč buržoazija oz. razred kapitalistov to pravico lasti na račun lastništva kapitala, ki pa ne izhaja iz ničesar oprijemljivega in je kot tako neupravičeno. Kot predpogoj za nastop diktature proletariata je Marx zahteval ustrezno stopnjo razvitosti načinov proizvodnje, medtem ko si je operativno pod tem naslovom predstavljal upravljanje države s strani znanstvenikov in intelektualnih delavcev, ki bi za to imeli primerno znanje in teoriji ustrezen interes. Z uvedbo takšne diktature proletariata v državi s centralizirano koncentracijo moči in lastništvom proizvodnih sredstev je Marx želel zagotoviti pogoje za postopno doseganje družbene revolucije, ki bi na dolgi rok prinesla široko emancipacijo, odpravo razrednih neenakosti in pravična ekonomska ter posledično tudi družbena razmerja – brezrazredno družbo (Gouldner 1982, 859–880, Fotopoulus 2000, 96–105; Marx v Tucker 1978, 4–5, 62–65).

Ob siceršnjem prizadevanju za ekonomsko pravičnost in upravljanje gospodarstva s strani delavskega razreda se je Marx v svojih razmišljanjih le v omejenem obsegu dotaknil mikro-ravni ekonomskih odnosov. Delavske kooperative je sicer označil kot ugodno okolje za preseganje konflikta med delom in kapitalom ter je zato tudi spodbujal njihovo ustanavljanje, vendar je poglavitno težo vselej pripisoval sistemski ureditvi gospodarstva in politike (Gouldner 1982, 877; Nikolić 1988, 20; Rothschild 2009, 1027–1028). Tudi iz slednje pa je v njegovi politični misli mogoče razbrati velik odmik od konceptov ekonomske demokracije in pravice delavcev do soodločanja, kot ju poudarjata Proudhon in Bakunin. Avtoritaren način politično-ekonomskega organiziranja že sam po sebi ne ustvarja prostora za razvoj demokratičnih načel delovanja in upravljanja, obenem pa je Marxova teorija sistemske ureditve utrpela številne kritike na račun njegove naklonjenosti t. i. višjemu sloju delavstva oz. intelektualcem, ki bi ob nastopu diktature proletariata poosebljali potencial za ponovno zlorabo oblasti v škodo ostalih delavcev, saj drugih mehanizmov za zagotavljanje soodločanja teorija posebej ne predvideva, ker se zanaša na to, da v končni fazi ne bodo potrebni (Gouldner 1982, 869–880; Fotopoulus 2000, 105–108).

Kljub opredeljenem zaviralnem vplivu njegove politične misli na razvoj ekonomske demokracije in pravice delavcev do soodločanja je Marx na dolgi rok odločilno prispeval k opolnomočenju delavstva v kapitalističnem sistemu. Čeprav so se poskusi realizacije njegovih teženj v glavnem katastrofalno izjalovili in tako za vrsto let zasejali nenaklonjenost do kakršnegakoli delavskega (so)upravljanja, so za sabo pustili mnogo privržencev, ki si za odpravo izkoriščanja delavcev s strani kapitala aktivno prizadevajo tudi dandanes, zlasti okrog socialno-demokratskih političnih linij. Prav te pa v zadnjem času predstavljajo okolje, v katerem prihaja do oživljanja idej ekonomske demokracije in delavskega soodločanja v ožjem in širšem pomenu (Fotopoulus 2000, 95; Rothschild 2009, 1029).

3.3 Liberalne teorije

Liberalne teorije so osnovane na ideji prostega trga, zasebne lastnine, demokracije in spremljajočih državljanskih svoboščin ter kot take v prvi vrsti niso naklonjene konceptom, ki v svobodno dinamiko ekonomskih in družbenih razmerij uvajajo različne socialne korektive. Vendar pa so se v procesu evolucije liberalne politične misli zaradi posledic prakse klasičnih liberalnih oblik ekonomske in družbene organizacije, ki so bile predhodno prikazane z orisom

nastanka postulatov ekonomske demokracije, tudi same začele ustrezneje prilagajati družbenim potrebam. Iz tega razloga lahko med njihovimi nosilci najdemo filozofe, ki so se med drugim v svojem delu dotaknili konceptov ekonomske demokracije in delavskega soodločanja. Pod naslovom liberalne politične misli se je z delavskim soodločanjem najbolj neposredno ukvarjal filozof in politični ekonomist John Stuart Mill, posebno podlago za liberalno razpravo o ekonomski demokraciji pa je s svojo teorijo pravičnosti ponudil tudi sodobni filozof John Rawls.

3.3.1 Utilitarizem Johna Stuarta Milla

John Stuart Mill (1806 – 1873) je bil v osnovi zagovornik svobode in individualizma za dobrobit človeštva, kot liberalni politični ekonomist pa pripadnik nekoliko modificirane različice liberalne tradicije *laissez-faire*, tj. prostega trga in nevmešavanja politike v gospodarstvo. Bolj kot klasični liberalizem Davida Ricarda, v času Millovih začetkov prevladujoč pogled na politično ekonomijo, je na njegovo delo vplival Benthamov utilitarizem, s katerim je delil prepričanje, da je državna aktivnost v gospodarstvu pravzaprav dopustna, če tako zahteva zasledovanje splošnih družbenih koristi. Verjel je namreč, da se v središču ekonomskih odnosov pojavljajo pomembne družbene sile, ki zavirajo najbolj optimalno porazdelitev virov in ekonomski napredek na podlagi prostega trga ter načel konkurence. Slednje je po njegovem med drugim mogoče odpraviti z določeno stopnjo državne intervencije – pri čemer je nujno potrebno zavarovati človeško svobodo pred zlorabo državne moči – , prav tako pa z uvajanjem nekaterih vrst sodelovanja v gospodarstvo ter delavskimi kooperativami, kar je prevzel od socialističnih teorij. V povezovanju klasično liberalnih, utilitarnih in socialističnih elementov je Mill zastopal stališče, da se s pomočjo tovrstnih mehanizmov lahko vzpostavijo pogoji za olajšano delovanje tržnih zakonitosti in ultimativno doseganje svobode posameznika (Gianaris 1996, 24–26; Schwartz 1966, 71–72; Ekelund in Tollison 1976, 214–217; Claeys 1987, 122).

Naklonjenost socialni dimenziji politične ekonomije je odločilno zaznamovala Millovo celotno filozofsko dejavnost. Pridobival jo je postopoma; na začetku si je prizadeval zgolj za odpravo ovir v delovanju prostega trga, medtem ko je kasneje ponotranjil razmišljanje, da k zagotavljanju okolja, v katerem bo realizacija svobode mogoča v največji meri, pomembno prispeva tudi dolgoročno zasledovanje enakosti med posamezniki. Pri tem je zasledovanje

enakosti sicer še vedno pogojeval z ustreznostjo tržni ureditvi ekonomskih razmerij, a je v tem okviru razvil močno simpatijo do sodelovanja, ekonomske demokracije in delavskega soodločanja, v čemer je prepoznal metodo za krepitev svobode delavcev in istočasno izboljšanje učinkovitosti gospodarstva. Z nadaljnjim zorenjem njegove misli so v ospredje vse bolj prihajale tudi težnje po ekonomski pravičnosti. Postal je prepričan, da je z zmanjševanjem razlik in pravičnejšo razdelitvijo družbenega bogastva kakovost življenja mogoče izboljšati bistveno večjemu krogu ljudi, kot bi to bilo možno v klasičnem sistemu tržnega kapitalizma (Medearis 2005, 137–138; Claeys 1987, 123–133).

Iz tega izhaja Millova neposredna podpora delavskim kooperativam, ki jih je v svojem priznanem delu Načela politične ekonomije (Mill 1965, 775) opredelil kot organizacije, v katerih je kapital v kolektivni lasti delavcev, delo organizirano v demokratičnem duhu na podlagi soodločanja, enakost pa osnovno načelo delovanja, in morajo kot take v prihodnosti tvoriti osrednji steber človekovega delovanja. Ob tem je priznal tako njihove ekonomske kot tudi socialne prednosti. Na eni strani namreč prinašajo večjo produktivnost dela, saj delavci v takem okolju delajo z večjim veseljem, tudi na račun nižjih plač, a z visoko učinkovitostjo. Prav tako delavske kooperative zmanjšujejo določene distribucijske stroške na trgu, medtem ko imajo na drugi strani pomembno moralno vrednost, saj ustvarjajo okolje, v katerem se delavec na podlagi odnosov sodelovanja osvobodi odvisnosti v svoji delovni aktivnosti, uživa enakost in pravičnost, na ta način najbolje oblikuje svoj individualni razvoj in hkrati osvaja demokratična načela delovanja, ki jih kasneje prenaša v druge življenjske sfere (Mill 1965, 758–762, 775–794; Claeys 1987, 134–135; Ellerman 1992, 47–48; Rothschild 2009, 1026, 1037). Ne glede na to pa je istočasno Mill v svoji teoriji ohranil poudarek na pomembnosti konkurence, vendar zgolj med posameznimi podjetji oz. kooperativami in ne tudi med delavci (Mill 1965, 794–796; Claeys 1987, 137).

3.3.2 Rawlsova teorija pravičnosti

John Rawls (1921 – 2002), sodobni teoretik liberalne politične filozofije, se z utemeljevanjem koncepta ekonomske demokracije sicer ni neposredno ukvarjal, vendar pa je v okviru svoje filozofske dejavnosti razvil idejo pojmovanja pravičnosti, ki v razpravi o delavskem soodločanju pogosto služi kot izhodišče za liberalno argumentiranje obstoja pravice delavcev do soodločanja ter prednosti ekonomske demokracije v urejanju ekonomskih in družbenih

razmerij. Njegova teorija načela pravičnosti umešča v polje izvirnega družbenega sporazuma oz. družbene pogodbe, ko se zaenkrat še svobodni in enaki posamezniki dogovorijo o temeljnih načelih njihovega nadaljnjega sobivanja. Ker so v tej hipotetični začetni situaciji posamezniki nevedni o svoji prihodnosti, položaju v družbi, sposobnostih in interesih, lahko na najbolj pošten način določijo osnovna pravila medsebojnega funkcioniranja, saj nihče določanja ne more podrediti lastni koristi. Na podlagi tako oblikovanih načel pravičnosti lahko nato skupine ljudi gradijo različne oblike družbene organizacije. Rawls tovrstno opredelitev pravičnosti poimenuje pravičnost kot poštenost (Rawls 1971, 11–13).

Rawls (1971, 60–65) v nadaljevanju predvidi, da bi bili v začetni situaciji izbrani dve splošni načeli pravičnosti, in sicer načelo enakih temeljnih svoboščin ter načelo razporejanja družbenih in gospodarskih neenakosti na način, ki bo vsem v prid. Pri tem med temeljnimi svoboščinami kot primer navede politično svobodo, svobodo govora, zborovanja, mišljenja in vesti, pravico do zasebne lastnine ipd., medtem ko drugo načelo poveže s porazdelitvijo družbenega bogastva in obliko urejanja dostopnosti do oblasti. V skladu z drugim načelom je porazdelitev družbenega bogastva – ob pogoju, da je vsem v prid – lahko neenakomerna, dostop do oblasti v različnih oblikah družbene organizacije pa mora biti hkrati dostopen vsakomur. Avtor poleg tega prvo načelo postavi pred drugega. »Ta razvrstitev pomeni, da opustitev institucij enake svobode, kakršno terja prvo načelo, ne more biti upravičena ali nadomeščena z večjimi družbenimi in gospodarskimi ugodnostmi« (Rawls 1971, 61).

Kot ugotavlja O'Neill (2008, 3), je podporo ekonomski demokraciji in delavskem soodločanju mogoče izpeljati iz obeh Rawlsovih načel pravičnosti. Za potrebe ugotavljanja obsega pravic, ki bi spadale v okvir prvega načela, Rawls predpostavi, da je namen varstva enakih temeljnih svoboščin zagotovitev okoliščin, v katerih posamezniki lahko najbolje manifestirajo svoji dve ključni moralni zmožnosti, in sicer zmožnost čuta za pravičnost in zmožnost pojmovanja dobrega (ter pripadajočega avtonomnega usmerjanja lastnega življenja) (Rawls v O'Neill 2008, 3). Ob tem O'Neill trdi, da je svoboda sodelovanja v ekonomskem odločanju potrebna za celovito doseganje namena temeljnih svoboščin. Kar zadeva možnost manifestacije čuta za pravičnost, je namreč posameznikom potrebno zagotoviti pridobitev izkušenj participacije znotraj neke vrste kolektivne organiziranosti, na podlagi česar lahko nato sposobno participirajo v sferi demokratične politike oz. v polnem obsegu realizirajo svojo temeljno pravico do politične svobode. Podobno velja za zmožnost pojmovanja dobrega, saj obstaja tveganje, da se razvoj te zmožnosti znotraj okvirov rigidnih hierarhičnih institucij, ki

posameznika obravnavajo zgolj kot izvrševalca nalog, močno okrni (O'Neill 2008, 4–6).[11] Drugo Rawlsovo načelo pravičnosti pa po O'Neillu prostor za ekonomsko demokracijo odpira predvsem v širini pojmovanja neenakosti, ki jih je potrebno razporediti tako, da so vsem v prid. Rawls namreč ne izpostavlja samo ekonomskih neenakosti, pač pa tudi neenakosti v statusu, moči, dominaciji in samospoštovanju, s čimer utemeljuje pomen odprtega dostopa do vodstvenih položajev oz. različnih oblik oblasti. O'Neill zato pri tem poudari, da načelu z visoko hierarhično organizacijo podjetij kljub morebitni kompenzaciji pri razporejanju ekonomskih neenakosti ni mogoče zadostiti, medtem ko se lahko Rawlsovem pojmovanju pravičnosti ustrezneje približamo prav z večjo razpršenostjo oblasti, ki jo predstavlja demokratizacija ekonomije (O'Neill 2008, 15–17).

Čeprav Rawls vprašanja ekonomske demokracije ni posebej raziskoval, je v enem izmed svojih del že sam opozoril na morebitno pomembnost ekonomske demokracije za uresničevanje njegovega pojmovanja pravičnosti kot poštenosti. Med drugim je izrazil celo pomislek o upravičenosti subvencioniranja delavskega soodločanja v podjetjih z namenom ugotavljanja možnosti krepitve demokratičnih političnih načel preko tovrstne kulture ekonomskih odnosov. Prepričan je bil, da je možnosti in posledice delavskega soodločanja potrebno še temeljito raziskati, s čimer je spodbudil svojevrstno liberalno razpravo o ekonomski demokraciji (Hsieh 2005, 115).

3.4 Konzervativne teorije

3.4.1 Katoliška cerkev

Med zagovorniki delavskega soodločanja kot ključnega elementa urejanja ekonomskih odnosov v družbi najdemo tudi Katoliško cerkev, v okviru katere je osrednjo figuro v razvoju ideje ob koncu 19. stoletja predstavljal papež Leon XIII, še nedavno pa jo je javno zagovarjal tudi papež Janez Pavel II. Papež Leon XIII je v encikliki *Rerum Novarum* opredelil katoliško pozicijo do sprememb, ki jih je v družbeno življenje vnesla industrializacija, pri čemer je ob siceršnji podpori moralne pravice do zasebnega lastništva sredstev proizvodnje kot rešitev za oslabljen položaj večinskega prebivalstva izpostavil sodelovanje med kapitalom in delom,

[11] Tovrstna argumentacija podpore delavskemu soodločanju bo podrobneje prikazana tudi pod poglavjem o demokratičnih teorijah ekonomske demokracije.

izboljšanje pogojev za delavsko soodločanje ter družbeno in ekonomsko pravičnost. Tovrsten odziv na dinamiko ekonomije se je v Katoliški cerkvi sicer razvil že prej, vendar se je po objavi enciklike znatno razširil med katoliškimi filozofi in se posledično tudi manifestiral v raznolikih izrazih podpore delavskim kooperativam, svetom delavcev in drugim oblikam demokratične organizacije upravljanja podjetij (Marens 1999, 2; McCann 1997, 60–63). Kasneje je papež Janez Pavel II s priznanjem prednosti dela nad kapitalom, saj brez prvega slednjega ne bi bilo, podporo delavstvu dvignil na še višjo raven (McCann 1997, 65).

Marens (1999, 2–3) pojasnjuje, da takšna pozicija izvira iz iskanja vloge Katoliške cerkve v novi ureditvi politično-ekonomskih razmerij v družbi in temelji na starih katoliških ekonomskih načelih, ki so prilagojena tako, da ustrezajo novim okoliščinam ter zlasti vsem novim družbenim razredom. Pred industrializacijo je bila Katoliška cerkev namreč osrednji akter v ekonomskih odnosih zahodnega sveta, kar ji je omogočala specifična oblika organizacije, ki je združevala učinkovit sistem birokracije z dobro urejeno interno komunikacijo in karizmatično avtoritarno vodenje. Na tej podlagi si je zgradila močan vpliv med verniki ter tesne vezi s politiko in gospodarstvom. Sama je na lokalni ravni vodila številne gospodarske aktivnosti, s svojo nadnacionalno mrežo pa je skrbela za velik del trgovanja, pri čemer je postavljala tudi posebne kriterije, preko katerih je vzdrževala odsotnost izkoriščanja, pravične cene in pravičnejšo delitev bogastva v obliki dobrodelnih prispevkov. Tako je zagotavljala dobrobit vseh vrst posameznikov, revnih in bogatih, si vztrajno širila krog pripadnikov in donatorjev ter na ta način ohranjala stabilno družbeno dinamiko. Industrializacija je s svojo alternativno ekonomsko strukturo tradicionalno vlogo Katoliške cerkve skoraj v celoti izničila, zaradi česar se je bila slednja primorana odzvati na način, ki ustreza njeni univerzalnosti oz. ne daje prednosti eni sami družbeni skupini (Marens 1999, 2–8; McCann 1997, 57–68).

Čeprav v prizadevanjih za razvoj mehanizmov sodelovanja med delavci in lastniki kapitala Katoliška cerkev ni dosegla širokih neposrednih učinkov, ji je v posameznih državah samostojno ali preko katoliških strank idejo uspelo ohraniti na dostojni ravni, o čemer priča večja razširjenost demokratičnih oblik upravljanja podjetij v katoliških narodih. Največji prodor v tej smeri je doživela z zagovorništvom vzpostavljanja svetov delavcev v podjetjih (Marens 1999, 9–13).

3.4.2 Krekovstvo in krščanskosocialni korporativizem

Eno izmed variacij predhodno opredeljene katoliške misli, ki dobro povzame njeno socialno filozofijo kot odgovor na tegobe liberalnega kapitalizma, ponudi ideologija krščanskega socializma, ki se je pod vplivom politika in teologa Janeza Evangelista Kreka konec 19. in v začetku 20. stoletja v obliki krekovskega gibanja razširila tudi na Slovenskem. V tem kontekstu je delo prepoznano kot neizogibna dolžnost in vsakodnevno breme vsakega človeka, ki v življenju igra vlogo opomnika, da smo posamezniki nemočni. Na ta način delo brzda človeško prevzetnost in iz tega razloga nosi visoko vrednost v družbi. Pri tem je posebej poudarjena univerzalnost bremena dela; vsakršno brezdelje, tudi v primeru višjih slojev prebivalstva, je namreč negacija božje vizije življenja v tostranstvu in je kot tako nesprejemljivo. Hkrati pa je kot dejstvo potrebno sprejeti, da v družbi obstaja delitev dela. Vsak opravlja delo, ki mu je bilo po božjem načrtu usojeno, in vsak sloj prebivalstva dela na različne načine. Iz tega izhaja, da popolna enakost posameznikov v družbi ni nikoli mogoča, medtem ko je družbena razčlenjenost na posamezne razrede tista realnost, v okviru katere je potrebno operirati. Slednje predstavlja zasnovo korporativizma[12] v krščanskem socializmu, ki jo ideologija nadalje razvije preko različnih elementov korporativne doktrine. Kot opredeli Krek, je družba organizem, ki ga sestavljajo različni, med seboj povezani deli, od katerih vsak opravlja svojo posebno funkcijo, istočasno pa vsi delujejo v skupen namen. Ljudje oz. posamezne družbene skupine ali razredi si torej niso enaki, a vsak izmed njih v družbenem organizmu zaseda mesto, ki mu pripada, in je na ta način pomemben za operativnost telesa. Na tej točki krščanski socializem prepozna prvi socialni oz. solidarnostni moment; vsi deli organizma so namreč kljub siceršnji neenakosti s strani družbe enako upravičeni do sorazmernega povračila za njihov prispevek v delovanju za skupni namen. Za upravljanje s tovrstnimi zahtevki je odgovorna oblast oz. duša organizma, ki je obenem koordinatorica in organizatorka celotnega delovanja ter patriarhalno skrbi za posamezne dele telesa (Žižek 1984, 148–151).

[12] Korporativizem je politična doktrina, ki družbo razume kot telo, sestavljeno iz različnih delov oz. organov, ki so medsebojno odvisni in zato po principu sodelovanja delujejo v skupni namen (Pahl in Winkler v Lukšič 1994, 68–69). V korporativizmu gre za skupnost funkcionalnih predstavništev, ki se oblikujejo okrog skupnega interesa posameznih članov. Vsako izmed predstavništev ima v družbi monopol nad svojo kategorijo, centralna oblast pa pri tem zagotavlja nadzor in koordinacijo (Lukšič 1994, 146; Schmitter v Mesner Andolšek 1994, 92) Temeljna ideja doktrine izhaja iz katoliške tradicije pojmovanja enosti vernikov, Cerkve, Boga, duha in telesa, skozi zgodovino pa se je uspela prilagoditi različnim vrstam političnih in ekonomskih sistemov, tako avtoritarnim kot tudi liberalno- in socialno-demokratičnim (Lukšič 1994, 34, 90–91).

Krščanski socializem je razmah kapitalistične ureditve družbenih in ekonomskih razmerij ocenil kot razmah brezvernosti ter propad povezanosti med organi družbenega organizma, ki je medsebojno solidarnost nadomestil z individualizmom in izkoriščanjem, kar je zlasti prizadelo delavski razred. Posledično se je v družbi sprožila borba proti oblasti – najprej cerkveni, ki je najvišja in zagotavlja podlago za univerzalno solidarnost, ter zatem še proti državni, stanovski in tudi očetovski znotraj družine. Vendar pa, kot na tej točki poudari Krek, brez obstoja oblasti na različnih nivojih družbeni organizem ne more zdravo delovati, zaradi česar je na prvem mestu potrebno obnoviti cerkveno oblast, čemur bo nato sledila regeneracija ostalih vrst oblasti in v končni fazi ponovna vzpostavitev skupinske zavesti. Delavski razred mora v skladu s tem torej prepoznati namen oblasti ter si prizadevati za obnovitev predhodno obstoječe hierarhije in svojega mesta v organizmu ter temu pripadajoče vrednosti dela, ki je sicer nesporna, a se ob odsotnosti nadzora in usmerjanja izgubi. Krek nadalje konkretno opredeli ustrezno ureditev razmerja med delavci in delodajalci, ki mora zavzeti obliko organizacijske pogodbe, v kateri ne gre za obravnavo dela kot blaga, pač pa za obojestransko koristno razmerje za dosego skupnega namena. Tovrstne pogodbe se morajo oblikovati v okviru posameznih stanov in ne med posamezniki. Na ta način se delavci in delodajalci povežejo v stanovske korporacije, te pa morajo znotraj delovati samoupravno in neodvisno od države, kar odpravlja tendence kapitalističnega prostega trga in vzpostavlja zaščito dela pred zlorabami. V apliciranju ideologije krščanskega socializma na slovenski narod je Krek ugotovil, da je liberalni kapitalizem s posegom v povezanost družbe na Slovence posebej negativno vplival, ker so ti v obdobju industrializacije v večini predstavljali delavski razred. V povezavi s tem je krščanski socializem na Slovenskem poudarjal, da je »naravno mesto Slovencev v okviru neke širše, nadnacionalne državne celote« (Žižek 1984, 158) in zato zagovarjal krepitev vezi s Habsburško monarhijo (Žižek 1984, 151–158).

Kot prepozna Žižek, so se elementi krščanskosocialnega korporativizma na Slovenskem ohranili še vrsto let, kar je zlasti razvidno iz delovanja sistema socialističnega samoupravljanja, ki je družbeno organiziranost na Slovenskem obvladovalo v drugi polovici 20. stoletja[13]. V tem sistemu je bil posameznik na prvem mestu član določene samoupravne enote (skupnosti oz. korporacije), znotraj katere je v procesih odločanja neposredno sodeloval, ter nato na podlagi delegatskega principa soodločanja uveljavljal še svoje zahteve do države. Tako se je specifično odločanje vršilo na ravni posameznih samoupravnih enot,

[13] Teoretične temelje socialističnega korporativizma je sicer za potrebe jugoslovanskega sistema samoupravljanja v drugi polovici 20. stoletja postavil Edvard Kardelj (Lukšič 1994, 198).

medtem ko je država igrala vlogo koordinatorja in usmerjevalca teh aktivnosti ter ohranjala monopol nad »univerzalno-politično« dimenzijo družbenega organizma (Žižek 1984, 161–162).

3.5 Demokratične teorije

Demokratične teorije ekonomske demokracije in delavskega soodločanja so osnovane na prepričanju, da je za maksimalno doseganje demokratičnosti v družbeni ureditvi potrebno demokratična načela uvesti v vse sfere družbenega življenja in delovanja. To pomeni, da ni dovolj zgolj zavezanost demokratičnemu političnemu sistemu, pač pa je predpogoj za uspešnost slednjega med drugim tudi ekonomska demokracija oz. demokratičnost na delovnem mestu. Demokratične teorije se za razliko od socialističnih teorij pod naslovom ekonomske demokracije prvenstveno ukvarjajo z vidikom delavskega soodločanja in le v manjši meri tudi z vidikom lastništva kapitala (Kanjuo-Mrčela 1999, 132). Iz kroga predstavnikov demokratičnih teorij ekonomske demokracije bom podrobneje opredelila politično misel Roberta A. Dahla in predstavila raziskovalno delo Carole Pateman.

3.5.1 Robert A. Dahl

Robert A. Dahl (1915), sodobni ameriški politolog, se že ves čas svoje profesionalne poti intenzivno ukvarja z diskrepanco med pričakovano vlogo posameznika kot državljana v demokratičnem političnem sistemu ter posameznikovo dejansko vlogo v avtoritarnem režimu ekonomskih odnosov, ki obvladuje njegov vsakdan. Na tej podlagi je postal eden izmed najbolj glasnih zagovornikov ekonomske demokracije, o čemer pričajo številna njegova znanstvena dela. Argumente za svoje mnenje je sprva iskal v razlikah med ustreznostjo avtoritarne ureditve človeške organizacije na eni ter demokratične ureditve na drugi, pri čemer je izhajal iz zmožnosti organizacije, da zadosti potrebam osebne izbire posameznika, sposobnosti in ekonomije. Kasneje pa je ugotovitvi o ustreznosti demokratične ureditve za delovanje ekonomske sfere dodal še prepričanje, da je delavsko soodločanje moralna pravica delavca, ki je nadrejena pravici do zasebne lastnine (Brenkert 1992, 254–255; Mayer 2001, 221–222).

Dahl obstoj moralne pravice delavcev do soodločanja razvije s primerjavo med državo in gospodarstvom kot vrstama organizacije v družbi. Argument začne graditi na naravi demokratične ureditve organizacije, ki jo po njegovem definirajo naslednji elementi: »obstajati morajo vsaj določena pravila, ki so obvezujoča za vse člane; preden pravila postanejo obvezujoča, mora preteči odločevalni proces s fazo oblikovanja namenov pravil in fazo sprejemanja končnih odločitev; obvezujoča pravila lahko vzpostavljajo samo tisti, ki so jim kasneje tudi podrejeni; vsak človek je upravičen do enakovredne obravnave; vsak odrasel posameznik v organizaciji zadnji odloča o lastnem interesu; vsi odrasli člani so približno enakovredno sposobni odločanja o tem, kateri elementi delovanja predvidevajo zavezujoče kolektivne odločitve; in če so zahteve različnih posameznikov do redke in dragocene zadeve enako tehtne in če nobena od zahtev ni boljša ali slabša od druge, potem je ob pogoju, da se zadeva lahko primerno razdeli na enake deleže (kot npr. glasovi), vsak enakovreden podajalec zahteve upravičen do enakega deleža« (Dahl 1985, 52–58, lasten prevod in priredba). V povezavi s tem Dahl (1985, 61, lasten prevod) trdi, da »imajo v vsaki organizaciji, za katero je mogoče ugotoviti veljavnost teh elementov, člani v lasti neodtujljivo pravico vladati sami sebi preko mehanizmov demokratičnega procesa, ne glede na to, ali se odločijo za koriščenje te pravice ali ne«.

Medtem ko Dahl predpostavi, da tovrstna demokratična ureditev organizacije velja za državo oz. politični sistem, v katerem je pravica do soodločanja oz. volilna pravica moralna pravica vsakega državljana, jo v nadaljevanju aplicira še na podjetja in ugotovi, da je delavce v podjetju legitimno primerjati z državljani v državi, ker podjetje prav tako kot država ponuja primerno okolje za realizacijo elementov demokratičnega procesa. Ob tem dodatno argumentira obstoj dveh elementov demokratičnega procesa v podjetjih, ki ju prepoznava kot najbolj naklonjena kritikam, in sicer prvi element, tj. obvezujoča pravila za vse člane, ter šesti element, tj. enakovredna sposobnost odločanja posameznikov o delovanju organizacije. Glede prvega najprej potrdi zavedanje o tem, da na prvi pogled odločitve v podjetju za posameznika niso obvezujoče na enak način kot tiste v državi, saj delavec v podjetje vstopi prostovoljno in ima vedno na voljo tudi izstop. Vendar pa pri tem izpostavi faktor kratkoročnih ali dolgoročnih posledic, ki jih je posameznik lahko deležen ob neupoštevanju pravil oz. izstopu iz podjetja in lahko med drugim povzročijo tudi nezmožnost zagotavljanja lastnega preživetja. Na drugi strani Dahl argument v prid enakovredni sposobnosti odločanja posameznikov o delovanju organizacije okrepi z navezavo na nekatere teoretične in praktične izsledke o naravi podjetij. Delavci namreč ob slabem poslovanju podjetja utrpijo mnogo hujše posledice kot

lastniki kapitala, saj so iz očitnih razlogov v slabšem položaju na trgu, zaradi česar imajo načeloma močan interes za dolgoročno učinkovitost podjetja. Slednje Dahl podkrepi tudi s praktičnimi primeri dobre prakse poslovanja delavskih kooperativ, čemur nazadnje doda še primerjavo v sposobnosti odločanja med delavci in državljani, kajti v obeh primerih ji je mogoče ugovarjati na enaki osnovi (Dahl 1985, 111–133).

Dahl svojo analogijo zaokroži v naslednjem sklepu: »če je demokracija upravičena v vodenju države, mora biti prav tako upravičena v vodenju podjetij; in trditi, da je neupravičena v vodenju podjetji, pomeni, da prav tako ni upravičena v vodenju države« (Dahl 1985, 111, lasten prevod).

Ker ekonomsko ureditev vidi kot prostor, v katerem se ustvarjajo pogoji in podporni mehanizmi za delovanje političnega sistema, z argumenti v prid ekonomski demokraciji ne ostane na tej točki. Za politični sistem, kot pravi, namreč ne zahtevamo samo demokracije, ampak tudi pravičnost, saj demokratično ureditev politične sfere utemeljujemo na pravični distribuciji avtoritete. Nesmiselno je torej, da v pravičnosti prihaja do tako visokih razlik med politično in ekonomsko sfero. Prav tako je njuna skupna točka težnja po učinkovitosti, pri čemer je potrebno učinkovitost ocenjevati z dveh vidikov – na eni strani z vidika končnih produktov ter na drugi z vidika človeka kot nosilca produktivnosti, ki zahteva določen osebnostni razvoj in možnosti za izražanje njegove kreativne narave. Slednji vidik je izredno pomemben, ker lahko v človekovo življenje in delo vsakodnevno vnaša zadovoljstvo, kar močno vpliva na boljšo učinkovitost in ustvarja največjo dodano vrednost. Iz tega razloga lahko sistem organizacije, ki zadosti obema vidikoma, učinkovitost dosega najbolj optimalno (Dahl 1985, 84–88).

3.5.2 Carole Pateman

Sodobna politologinja Carole Pateman v svojem delu Participacija in demokratična teorija (*Participation and Democratic Theory*) poglobljeno razišče polje ekonomske demokracije v teoriji in praksi. Pri tem izhaja iz analize sodobnih in participativnih demokratičnih teorij, na podlagi katerih prepozna, da je učinkovitost demokracije kot političnega sistema pogojena z učenjem demokratičnih procesov zunaj političnega prostora, zlasti v okviru področja dela, ki zavzema osrednje mesto v življenju posameznika. Kot Patemanova potrdi s pomočjo

izsledkov raziskav o praktičnih primerih, lahko posameznik namreč v demokratičnem delovnem okolju pridobi psihološke participativne kompetence, kot so samozavest, samoiniciativnost, odgovornost, obvladovanje mehanizmov participacije in sposobnost samostojnega upravljanja z lastnim življenjem in okoljem, ki razvijejo njegovo širše uporabno kulturo participacije ter ga hkrati opremijo z zavedanjem, da je participacije v politični sferi sposoben in preko nje na politični proces lahko tudi vpliva. Na drugi strani lahko odsotnost možnosti participacije na delovnem mestu negativno zaznamuje posameznikov odnos do sebe kot aktivnega bitja, njegovo splošno zadovoljstvo in vrednotno opredeljevanje dela. Na tej točki politologinja izpostavi empirične ugotovitve, ki kažejo, da je zadovoljstvo z delom tesno povezano z delovno učinkovitostjo in kot tako predstavlja pomemben faktor za poslovanje podjetja. Izhajajoč iz slednjega so se oblikovale številne moderne organizacijske teorije in prakse, preko katerih so podjetja že začela izkoriščati porast v produktivnosti, ki ga tovrstna korelacija prinaša in je v primerjavi z učinki drugih elementov poslovanja podjetja znatno večji. S sintezo rezultatov raziskovanja Patemanova zaključi, da je delavska participacija naklonjena tako ekonomski kot skozi proces difuzije tudi politični učinkovitosti (Pateman 1970, 45–66).

4 MEDNARODNO PRAVO ČLOVEKOVIH PRAVIC V OČEH NAČEL DELAVSKEGA SOODLOČANJA

»Mednarodno pravo je sistem pravnih načel in norm, s katerimi so določene pravice in obveznosti subjektov mednarodnega prava v njihovih medsebojnih odnosih in v mednarodni skupnosti« (Türk 2007, 19). Oblikujejo ga njegovi subjekti, ki so na prvem mestu države, in sicer s sklepanjem mednarodnih pogodb, z razvijanjem običajev v medsebojnih odnosih ali preko delovanja mednarodnih organizacij. Subjekti mednarodnega prava, ki so nosilci pravic in dolžnosti po mednarodnem pravu, pa tudi skrbijo za njegovo realizacijo in sankcioniranje kršitev. Poleg mednarodnega pogodbenega prava (pogodbe, sporazumi, konvencije, pakti ipd.) in običajnega mednarodnega prava (razširjena mednarodna praksa, ki jo dopolnjuje pravna zavest o njenem obstoju) so glavni viri mednarodnega prava še splošna pravna načela in enostranski pravni posli, pomožna vira pa sta sodna praksa in jurisprudenca (Türk 2007, 19–63). Najbolj oprijemljivo je mednarodno pogodbeno pravo, za katerega iz Dunajske konvencije o pogodbenem pravu[14] izhaja, da države obvezuje, ko pogodbo podpišejo, ratificirajo, sprejmejo, odobrijo, k njej pristopijo, ali na drug določen način (Dunajska konvencija o pogodbenem pravu, 11. člen).

Mednarodno pravo človekovih pravic ima v mednarodnopravnem sistemu nekatere posebne značilnosti, saj je njegov subjekt poleg držav in mednarodnih organizacij tudi posameznik. Kot ugotavlja Türk (2007, 139–141), za človekove pravice v mednarodnem pravu velja, da so vezane na posameznika in izražajo človekovo dostojanstvo. Na ta način niso predmet vzajemnega priznavanja v odnosih med državami, kot je sicer značilno za mednarodno pravo, pač pa so priznane vselej in povsod, medtem ko so možnosti odstopanj od tovrstne univerzalnosti posebej opredeljene v mednarodnih pogodbah, ki jih uvajajo. S človekovimi pravicami torej mednarodno pravo odvzema del suverenosti držav in z namenom varstva osnovnih človeških vrednot področje postavlja izven izključne državne pristojnosti. Človekove pravice pa nenazadnje definirajo neodtujljivost, nedeljivost oz. enakovrednost ter medsebojna odvisnost, kar pomeni, da je uresničevanje ene pravice pogojeno z uresničevanjem druge (Flowers 1998).

[14] Dunajska konvencija o pogodbenem pravu je bila v okviru OZN sprejeta v letu 1969 in ima danes 111 pogodbenih strank (United Nations 2011a).

V tem poglavju bom skozi prizmo teoretičnih izhodišč v razvoju ideje o ekonomski demokraciji, podanih v prejšnjem poglavju, raziskala glavne univerzalne in regionalne vire mednarodnega prava človekovih pravic. Ker drugo raziskovalno vprašanje pričujočega dela narekuje preučitev možnosti za opredelitev delavskega odločanja kot univerzalne človekove pravice, bom na prvem mestu analizirala temeljno obče univerzalno mednarodno pravo človekovih pravic, pod katerega uvrščam sistem varstva človekovih pravic v OZN s SDČP, MPDPP ter MPESKP. Pri tem bom za potrebe dela posebno pozornost posvetila procesom oblikovanja zapisanih norm. Zaradi odsotnosti opredelitve pravice do soodločanja v občem univerzalnem mednarodnem pravu človekovih pravic bom namreč zlasti z analizo slednjih skušala poiskati načela in norme, ki bi v povezavi s teorijami ekonomske demokracije lahko služili kot izhodišča za obravnavo delavskega soodločanja pod naslovom temeljnih človekovih pravic. V drugem delu bom podala pregled partikularnega mednarodnega prava človekovih pravic, pod naslov katerega na regionalni ravni štejem regionalne sisteme varstva človekovih pravic, na univerzalni ravni pa ga omejujem na dejavnost MOD, ki je osrednja mednarodna organizacija na področju delavskih pravic. Pregled partikularnega mednarodnega prava človekovih pravic bo služil osvetlitvi specifičnih opredelitev delavskih pravic in posledično ugotavljanju možnosti za projekcijo norm na občo univerzalno raven.

4.1 Obče univerzalno mednarodno pravo človekovih pravic

Razprava o pravicah in dolžnostih posameznika v družbi se v svetu odvija odkar obstaja človeštvo. Še pred pojavom zapisovanja človekovih pravic so se med ljudmi v različnih vrstah skupin oblikovala načela medsebojnega delovanja, osnovana na spodobnosti, pravičnosti in skrbnosti, ki so se z razvojem družbe postopoma začela tudi zapisovati v različnih dokumentih (Shiman 1999). Nasprotno, je mednarodnopravna kodifikacija človekovih pravic produkt modernega časa. V okviru mednarodnega prava, ki postavlja pravno-normativni okvir za odnose med državami in drugimi mednarodnopravnimi subjekti, se je celovit sistem človekovih pravic začel vzpostavljati po 2. svetovni vojni (Türk 2007, 137–138).

Čeprav so nekatere pravice posameznika v mednarodnem pravu obstajale že prej[15], koncept človekovih pravic, kot ga poznamo dandanes, izhaja iz potrebe po sistemski zaščiti temeljnih človekovih pravic in svoboščin, katerih kršenje je osnovalo 2. svetovno vojno, kar je po njenem tragičnem zaključku prepoznal celoten svet. Ob tem se je pojavila široko sprejeta zahteva, da je posameznikovo življenje in svobodo potrebno posebej zaščititi v kontekstu mednarodne skupnosti, saj državam tovrstno prizadevanje lahko popolnoma spodleti (Türk 2007, 138–139; Tomuschat 2008). V želji po odpravi možnosti za ponovitev katastrof 2. svetovne vojne so nekatere države in nevladne organizacije pri povojni gradnji sistema Združenih narodov zagovarjale vključitev zaščite človekovih pravic med osnovne cilje nove mednarodne organizacije. Ustanovna listina OZN (UL OZN) tako človekove pravice v povezavi s priznanjem človeškega dostojanstva omenja v preambuli, razvoj in spodbujanje človekovih pravic kot pravic vseh ljudi res uvršča med cilje OZN, prav tako pa nujnost spoštovanja človekovih pravic poudarja na več drugih mestih (Tomuschat 2008; Shiman 1999; Ustanovna listina Združenih narodov 1945). Generalna skupščina OZN je kmalu po vzpostavitvi organizacije vsebino človekovih pravic opredelila v SDČP, medtem ko sta se ji nekoliko kasneje pridružila še MPDPP in MPESKP, s katerima SDČP tvori Listino človekovih pravic oz. temelj za vso nadaljnjo univerzalno in regionalno mednarodnopravno kodifikacijo človekovih pravic (Türk 2007, 138).

4.1.1 Splošna deklaracija človekovih pravic (SDČP)

SDČP je »prvi in najpomembnejši pravni akt na tem področju« (Türk 2007, 152). Sprejela jo je Generalna skupščina OZN leta 1948 z namenom oblikovanja temeljnega materialnega okvira za mednarodno varstvo človekovih pravic. Čeprav je sama zaradi odsotnosti pogodbene narave pravno zavezujoča zgolj z vidika običajnega mednarodnega prava, iz nje izhaja vsa nadaljnja mednarodna in nacionalna pogodbena regulacija človekovih pravic. Vsebina SDČP, kot je zapisano v njeni preambuli, predstavlja »skupni ideal vseh ljudstev in vseh narodov« (Splošna deklaracija človekovih pravic 1948; Türk 2007, 152–154).

Že v času nastajanja OZN so se ob pozivih za vzpostavitev mednarodnega sistema varstva človekovih pravic pod njenim okriljem na več straneh pojavili različni vsebinski predlogi za

[15] Že po 1. svetovni vojni so države med drugim ustanovile MOD, ki je vzpostavila mednarodno varstvo nekaterih pravic delavcev v ekonomskih odnosih (Amnesty International USA 1997).

oblikovanje listine človekovih pravic. Poleg prispevkov posameznih držav so se s svojimi različicami listine v razpravo vključile številne strokovne in raziskovalne institucije ter nevladne organizacije, med drugim tudi MOD. Tovrstne pobude so na prvem mestu pomembno prispevale k formulaciji določb o človekovih pravicah v UL OZN, ki na račun raznolikosti razumevanja pogojev za zagotavljanje človekovega dostojanstva namigujejo na dve vrsti človekovih pravic, tj. na politične in državljanske pravice ter na ekonomske, socialne in kulturne pravice[16]. Prav tako je pobude kasneje pri svojem delu obravnavala Komisija ZN za človekove pravice, sestavljena iz 18 predstavnikov držav članic OZN in pristojna za pripravo SDČP. Slednjo je v letu 1946 vzpostavil Ekonomski in socialni svet, eden izmed šestih glavnih organov OZN, in v tesnem sodelovanju s Sekretariatom OZN ter ob posvetovanju z ostalimi državami članicami in drugimi organizacijami[17] je Komisija vsebino SDČP pripravljala nadaljnji dve leti (Morsink 1999, 1–2; United Nations 1997). Celoten proces priprave SDČP je torej potekal v duhu vključenosti velikega števila akterjev različnih kultur, prioritet in prepričanj v oblikovanje vsebine. Nekateri raziskovalci procesa, kot sta Morsink in Marks, pri tem posebej poudarjajo, da zaradi takšnega načina priprave dokumenta opredeljene smernice pravzaprav niso popoln odsev takratnih družbenih razmerij moči in prevladujoče liberalne ideologije, kot jim je pogosto očitano, pač pa se v korist univerzalne človeške solidarnosti v dobršni meri postavljajo nad njih (James 2007, 136–140). James (2007, 142–144) še dodaja, da medtem ko so politične in državljanske pravice v SDČP odziv na dogajanja druge svetovne vojne, so ekonomske in socialne pravice v SDČP predvsem rezultat vpliva socialnodemokratskih in socialističnih idej, revolucionarnih gibanj 19. stoletja, pritiska držav Latinske Amerike ter MOD in drugih mednarodnih organizacij.

Zapisi prve seje Komisije (United Nations, Commission on Human Rights 1947a, 1947b, 1947c, 1947č, 1947d, 1947e), ki se je v sklopu več sestankov odvila v začetku leta 1947, izražajo prva vsebinska izhodišča za pripravo SDČP. Na seji so sodelovali predstavniki držav članic OZN, ki jih je predhodno imenoval Ekonomski in socialni svet in so tvorili kulturno raznoliko skupino ljudi, prisotni pa so bili še predstavniki MOD, UNESCO (*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*), Ameriške delavske federacije (*American*

[16] UL OZN v preambuli omenja težnjo k »socialnem napredku in k boljšim življenjskim pogojem v večji svobodi« (Ustanovna listina Združenih narodov 1945, Preambula), prav tako pa v poglavju o mednarodnem ekonomskem in socialnem sodelovanju poudarja zavzemanje držav za »zvišanje življenjske ravni, polno zaposlitev ter pogoje za ekonomski in socialni napredek« (Ustanovna listina Združenih narodov 1945, 55. člen), kar Morsink (1999, 2) ocenjuje kot eno izmed referenčnih točk za kasnejšo vključitev ekonomskih, socialnih in kulturnih pravic v vsebino SDČP.

[17] MOD je ena izmed organizacij, ki je v procesu priprave SDČP prisostvovala skoraj vsem sejam Komisije in pri tem zagovarjala uvrstitev delavskih pravic v vsebino SDČP (Morsink 1999, 1).

Federation of Labour), Svetovne federacije sindikatov (*World Federation of Trade Unions)* ter na enem od sestankov tudi predstavnik Mednarodne zveze kooperativ (*International Co-operative Alliance*). Izhajajoč iz vodilne premise koncepta človekovih pravic, kot ga je zasnovala že UL OZN, tj. prirojeno človekovo dostojanstvo, so sodelujoči v splošni razpravi o vsebini SDČP ob zaznavanju človeka kot posameznika in v kontekstu družbe, družine, delovnega okolja, kulture, države ali mednarodne skupnosti izpostavljali zlasti načela svobode, enakosti, varnosti, univerzalnosti, demokratičnosti in pravičnosti. Iz razprave je prav tako mogoče sklepati, da so prisotni optimalno zagotavljanje človekovega dostojanstva v obstoječih razmerah povezali s sinergijo med političnimi in civilnimi ter ekonomskimi in socialnimi pravicami, kar ugotavlja tudi James (2007, 135). Slednje dobro ponazori ena izmed izjav predstavnika Belgije: »Človeku dandanes grozita dve veliki nevarnosti: prva je vpliv množice, skupnosti in države; drugo predstavlja prekomeren razvoj industrijskega življenja, ki je človeka zatrl. Potrebno ga je zaščititi pred tema dvema nevarnostima, ki morata biti omenjeni v listini njegovih pravic.« (United Nations, Commission on Human Rights. 1947č, lasten prevod[18]). Na podlagi komentarjev Komisije, predhodno obstoječih dokumentov o pravicah posameznikov, zbranih prispevkov in analize ustav držav članic OZN je po prvi seji Komisije prvi osnutek SDČP pripravil Sekretariat OZN (Morsink 1999, 5–6).

Prvi osnutek SDČP (United Nations, Commission on Human Rights 1947f) je vseboval 48 členov, med katerimi naj za potrebe dela omenim pravico do politične participacije in demokratičnih volitev, pravico do dela in proste izbire zaposlitve, pravico do dobrih delovnih pogojev, pravico do pravičnega deleža nacionalnega dohodka kot ga upravičuje potreba po posameznikovem delu in dodana vrednost, ki jo ustvarja za skupno dobrobit[19], pravico do socialne varnosti in pravico do nediskriminacije. Osnutek je zatem obravnavala ožja delovna skupina nekaterih članov Komisije (sestavljali so jo predsednica Komisije in predstavnica ZDA, Eleanor Roosevelt, podpredsednik Komisije in predstavnik Kitajske, P. C. Chang, poročevalec Komisije in predstavnik Libanona, Charles Malik, predstavnik Sekretariata, John Humphrey, ter predstavniki Avstralije, Francije, Sovjetske zveze in Združenega kraljestva; na nekaterih sestankih je sodeloval tudi predstavnik Čila) in v splošnem nad njim izrazila močno

[18] Vsi nadaljnji dokumenti Komisije za človekove pravice so citirani na podlagi lastnega prevoda.

[19] Tu gre za zasnove konceptov družbene in ekonomske pravičnosti, kar je razvidno tudi iz poročila o osnutku SDČP s komentarji članov s strani članov Komisije in argumenti iz ostalega delovnega gradiva, ki na tem mestu kot argumentacijo člena navaja določila ustav nekaterih držav članic OZN o vrednosti dela v ekonomskih odnosih, udeležbi delavcev pri dobičku in zagotavljanju družbene pravičnosti ter predlog Ameriške delavske federacije o pravici do povečanja moralne in materialne dobrobiti ljudi z vidika zdravja in varnosti pred brezposelnostjo, nesrečami, boleznijo in starostjo (United Nations, Commission on Human Rights. 1947g).

navdušenje. Obenem je ožja delovna skupina pričela tudi razpravo o pravni naravi dokumenta ter o možnostih mehanizmov implementacije, kar v skladu z namenom dela na tej točki zanemarjam (United Nations 2008). Kar zadeva izpostavljene pravice, v zapisih sestankov delovne skupine ni mogoče zaslediti veliko komentarjev. Pravica do politične participacije in demokratičnih volitev ter načelo enakosti pod naslovom pravice do nediskriminacije nista sprožala polemik, medtem ko o ostalih sodelujoči niti niso posebej razpravljali (United Nations, Commission on Human Rights 1947h).

Po zaključku obravnave osnutka s strani delovne skupine je bila naloga smiselne preureditve in preoblikovanja členov zaupana predstavniku Francije, Reneju Cassinu, ki pa je na področju ekonomskih in socialnih pravic v novi, drugi osnutek SDČP vnesel pomembne spremembe. Poglavju o ekonomskih in socialnih pravicah je namreč dodal pravico do polnega razvoja osebnosti in člen, ki se glasi: »Storitve se lahko najamejo za določeno obdobje, a nobena oseba ne sme odtujiti svoje osebnosti ali se postaviti v hlapčevski položaj v odnosu do druge osebe.« (United Nations, Commission on Human Rights 1947i). Člen o dobrih delovnih pogojih, ki se je predhodno glasil zgolj: »Vsakdo ima pravico do dobrih delovnih pogojev.« (United Nations, Commission on Human Rights 1947f), je preoblikoval v: »Človeško delo ni blago. Opravljati se mora v ustreznih pogojih. V skladu s svojo kakovostjo, trajanjem in namenom mora biti pravično poplačano in mora delavcu in njegovi družini zagotoviti dostojen življenjski standard.« (United Nations, Commission on Human Rights 1947i). Ob tem je iz osnutka izločil predhodno zapisano pravico do pravičnega deleža nacionalnega dohodka kot ga upravičuje potreba po posameznikovem delu in dodana vrednost, ki jo ustvarja za skupno dobrobit. Kar pa je najbolj zanimivo, je poglavju dodal člen, ki neposredno govori o pravici delavcev do soodločanja, in sicer: »Vsak delavec ima pravico do zaščite svojih profesionalnih interesov. Natančneje, delavec lahko, sam ali preko svojih predstavnikov ali sindikalne organizacije, sodeluje v kolektivnem odločanju o pogojih dela, pripravah generalnih načrtov proizvodnje in distribucije in pri nadzoru in upravljanju podjetja, v katerem dela.« (United Nations, Commission on Human Rights 1947i).

Zapisi sledečih sestankov ožje delovne skupine (United Nations, Commission on Human Rights 1947j) podajajo komentarje članov na nov osnutek. V splošnem so se strinjali, da je Cassinova formulacija členov preobsežna za deklaracijo, posebej pa je vredno omeniti zlasti razpravo o ekonomskih in socialnih pravicah. Pri tem je predstavnik Avstralije poudaril, da čeprav so tovrstne pravice pomembne in jih v Avstraliji ureja vrsta zakonodajnih predpisov,

jih je težko vse natančno zapisati na način, ki bi bil za deklaracijo primeren, zaradi česar je zagovarjal, da se v deklaraciji na tem področju opredeli zgolj par širokih načel ter se podrobnejše urejanje prepusti kasnejšim aktivnostim OZN. V mnenju se je predstavniku Avstralije pridružil tudi predstavnik Združenega kraljestva, medtem ko je predstavnik Čila temu ostro nasprotoval in vztrajal pri stališču, da se Cassinove opredelitve ekonomskih in socialnih pravic ohranijo. Predstavnik Libanona je podal pomislek nad tem, da lahko tako opredeljene pravice veljajo za vse države; kot je povedal v razpravi, »so nekatere primerne za socialistične države in ne tudi za druge, deklaracija pa bi morala ustrezati vsem, zaradi česar mora opredeljevati zgolj temeljna načela, kot so pravica do izobrazbe, pravica sodelovati v kulturnem življenju, pravica do lastnine, dejstvo, da človekovo delo ni blago idr.« (United Nations, Commission on Human Rights 1947j, 10). Predsednica Komisije je še dodala, da ekonomske in socialne pravice morajo biti vključene v SDČP, ker je bila v okviru OZN njihova pomembnost že večkrat jasno prepoznana, a je hkrati izrazila strinjanje s predstavnikom Libanona in se zavzela za to, da se tovrstne pravice v SDČP ne opredelijo preveč konkretno.

Cassin je po razpravi ponovno pripravil nov osnutek (United Nations, Commission on Human Rights 1947k), v katerem je pod poglavjem o ekonomskih in socialnih pravicah svoje pravice posameznika v vlogi delavca nekoliko skrajšal. Pri tem je členu o delavskem soodločanju odvzel bistvene elemente in pustil zgolj pravico do zaščite profesionalnih interesov, in sicer samostojno oz. preko predstavnikov ali sindikalnih organizacij, kar je ožja delovna skupina ob naslednji obravnavi osnutka iz besedila deklaracije dokončno izločila. Prav tako je iz poglavja izključila prepoved odtujitve osebnosti oz. postavljanja v hlapčevski položaj v odnosu do drugih (United Nations, Commission on Human Rights 1947l). V nadaljevanju je bil osnutek SDČP še večkrat predelan, vendar na tem mestu opuščam tovrstno analizo procesa priprave, ker presega okvire pričujočega dela. V morebitnem nadaljnjem raziskovanju tematike pa bi nedvomno veljalo pregledati tudi ostale zapise sestankov Komisije in komentarje držav članic na vsebino, preko česar bi bilo mogoče pridobiti bolj poglobljen vpogled v posamezne interese in argumente, ki so vodili pripravo SDČP, zlasti na področju ekonomskih in socialnih pravic.

Končna verzija SDČP v preambuli opredeli vodilna načela, na katerih gradi svojo vsebino. Na prvo mesto postavi prirojeno človekovo dostojanstvo vseh ljudi, iz katerega izhajajo njihove enake in neodtujljive pravice, kar označi kot »temelj svobode, pravičnosti in miru na svetu«

(Splošna deklaracija človekovih pravic 1948, Preambula). Poleg tega med drugim navede, da so »ljudstva Združenih narodov ponovno potrdila svojo vero v temeljne človekove pravice in dostojanstvo in vrednost človekove osebnosti, v enakopravnost moških in žensk in se odločila, da bodo podpirala družbeni napredek in ustvarjanje boljših življenjskih pogojev v večji svobodi« (Splošna deklaracija človekovih pravic 1948, Preambula). Nadalje v skladu s teoretičnimi izhodišči za ekonomsko demokracijo iz SDČP izpostavljam 1., 2., 21., 22., 23. in 29. člen. 1. člen potrdi, da se »vsi ljudje rodijo svobodni in imajo enako dostojanstvo in enake pravice« (Splošna deklaracija človekovih pravic 1948, 1. člen). V 2. členu je zapisano načelo nediskriminacije v upravičenosti do uživanja pravic iz SDČP, in sicer »ne glede na raso, barvo kože, spol, jezik, vero, politično ali drugo prepričanje, narodno ali socialno pripadnost, premoženje, rojstvo ali kakršnokoli drugo okoliščino« (Splošna deklaracija človekovih pravic 1948, 2. člen). 21. člen daje vsakomur pravico »sodelovati pri opravljanju javnih zadev svoje države bodisi neposredno ali pa po svobodno izbranih predstavnikih«; prav tako ima »vsakdo pod enakimi pogoji pravico do javnih služb v svoji državi«. Člen opredeli še, da je »volja ljudstva temelj javne oblasti; ta volja se mora izražati v občasnih in poštenih volitvah, ki morajo biti splošne, ob načelu enakosti in tajnega glasovanja ali po kakšnem drugem enakovrednem postopku, ki zagotavlja svobodo glasovanja« (Splošna deklaracija človekovih pravic 1948, 21. člen). 22. člen zapiše »pravico do socialne varnosti in pravico do uživanja, s pomočjo prizadevanja svojih skupnosti in mednarodnega sodelovanja in v skladu z ureditvijo in sredstvi neke države, ekonomskih, socialnih in kulturnih pravic, nepogrešljivih za njegovo dostojanstvo in svoboden razvoj njegove osebnosti« (Splošna deklaracija človekovih pravic 1948, 22. člen). 23. člen opredeljuje »pravico do dela in proste izbire zaposlitve, do pravičnih in zadovoljivih delovnih pogojev in do varstva pred brezposelnostjo«; poleg tega ima po 23. členu vsakdo, »brez kakršnekoli diskriminacije, pravico do enakega plačila za enako delo, /…/ do pravične in zadovoljive nagrade, ki zagotavlja njemu in njegovi družini človeka vreden obstoj in ki naj se po potrebi dopolni z drugimi sredstvi socialnega varstva, /…/ in pravico sodelovati pri ustanavljanju sindikata ali pridružiti se sindikatu za zavarovanje svojih interesov« (Splošna deklaracija človekovih pravic 1948, 23. člen). 29. člen nenazadnje navaja, da ima vsakdo »dolžnosti do skupnosti, v kateri je edino mogoč svoboden in popoln razvoj njegove osebnosti« ter da je »pri izvajanju svojih pravic in svoboščin vsakdo podvržen samo takšnim omejitvam, ki so določene z zakonom, katerih izključni namen je zavarovati obvezno priznanje in spoštovanje pravic in svoboščin drugih ter izpolnjevanje pravičnih zahtev morale, javnega reda in splošne blaginje v demokratični družbi« (Splošna deklaracija človekovih pravic 1948, 29. člen).

4.1.2 Mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah (MPDPP)

MPDPP je ena izmed dveh mednarodnih pogodb, ki sta določbe SDČP prevedli v pravno obvezujoče določbe za vse pogodbene stranke. MPDPP je bil v letu 1966 s konsenzom sprejet v Generalni skupščini OZN, v veljavi pa je od leta 1976 (Türk 2007, 154–155). Do februarja 2011 je Pakt med državami članicami OZN pridobil 167 pogodbenih strank (United Nations 2011b).

Medtem ko MPDPP v preambuli ponovno potrdi načela o človekovih pravicah iz UL OZN in SDČP ter zapiše, »da je po Splošni deklaraciji človekovih pravic mogoče doseči ideal svobodnega človeškega bitja, ki uživa državljanske in politične svoboščine in je prosto strahu in revščine, le tedaj, če so ustvarjeni pogoji, ki omogočajo vsakomur, da uživa svoje državljanske in politične pravice ter svoje ekonomske, socialne in kulturne pravice« (Mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah 1966, Preambula), je med samimi določbami Pakta v skladu z namenom raziskovanja potrebno posebej omeniti 25. člen, ki govori o pravici do politične participacije. Člen daje vsakomur brez kakršnekoli diskriminacije in nerazumnih omejitev[20] »pravico in možnost sodelovati pri upravljanju javnih zadev, bodisi neposredno ali po svobodno izbranih predstavnikih; voliti, biti voljen na periodičnih, resničnih, splošnih, enakopravnih in tajnih volitvah, ki zagotavljajo volivcem svobodno izražanje volje; biti pod enakimi splošnimi pogoji sprejet v javne službe svoje države« (Mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah 1966, 25. člen). Kot tak v celoti sledi členu, ki že v SDČP opredeljuje pravico do politične participacije (Splošna deklaracija človekovih pravic 1948, 21. člen), pri čemer le nekoliko bolj poudarja metodo za realizacijo te pravice, ki je aktivna in pasivna volilna pravica vsakega državljana. MPDPP skupaj s SDČP na ta način načelo demokracije, ki ga na prvem mestu utemeljuje pravica voliti in biti voljen, vzpostavlja kot osrednje načelo v upravljanju političnih sistemov držav. V kolikor bi sledili trditvam o povezanosti politične in ekonomske demokracije, ki so prikazani v tretjem poglavju, je torej tudi v MPDPP mogoče iskati argumente za podporo delavskem soodločanju kot temeljni pravici.

[20] Termin 'nerazumne omejitve' je bil v besedilo vključen z namenom možnosti zamejitve volilne pravice mladoletnim, kaznjencem, duševno bolnim in tistim posameznikom, ki ne zadostijo zahtevam o kraju bivanja, ter na drugi strani z namenom možnosti zamejitve pravice do sprejema v javne službe ob neizpolnjevanju pogojev, kot je profesionalna usposobljenost (Fox in Roth 2000, 54).

MPDPP pa poleg tega vsebuje še pravico do svobodnega združevanja (Mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah 1966, 22. člen), v okviru katere je posebej poudarjena pravica do ustanavljanja sindikatov in pridruževanja sindikatom. Čeprav gre pri tem zgolj za sindikalno zaščito interesov delavcev, ki – kot je prikazano v drugem poglavju – ne zadošča konceptu ekonomske demokracije, je mogoče prepoznati, da MPDPP, kljub siceršnji opredelitvi ekonomskih in socialnih pravic v drugi pogodbi, določeno vrednost priznava tudi delu in potrebi zaščite delavcev v odnosu do kapitala.

4.1.3 Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah (MPESKP)

MPESKP je druga izmed obeh mednarodnih pogodb, izhajajočih iz določb SDČP, ki je bila tako kot MPDPP v letu 1966 s konsenzom sprejeta v Generalni skupščini OZN, v veljavi pa je od leta 1976 (Türk 2007, 154–155). Do februarja 2011 je med državami članicami OZN pridobila 160 pogodbenih strank (United Nations 2011c). Medtem ko je že od začetka gradnje sistema varstva človekovih pravic v okviru OZN veljalo soglasje, da predmet zahteva več kot zgolj deklarativno opredelitev, kot jo podaja SDČP, so se države članice OZN kljub sicer večkratni potrditvi nedeljivosti in medsebojne odvisnosti vseh pravic iz SDČP[21] vsebino ekonomskih, socialnih in kulturnih pravic odločile zapisati v samostojnem pogodbenem mehanizmu zlasti na račun razlik v razumevanju pogojev za zagotavljanje te vrste pravic v primerjavi z državljanskimi in političnimi pravicami. V razpravi o slednjem je namreč prevladalo mnenje, da državljanske in politične pravice niso vezane na stopnjo razvoja posamezne države in iz tega razloga ni ovir za njihovo takojšnjo uveljavitev in spoštovanje, na drugi strani pa so ekonomske, socialne in kulturne pravice, bolj kot absolutne pravice, cilji, ki jih je potrebno zasledovati v skladu z družbenim razvojem (Türk 2007, 154–155; Tomuschat 2008). To odločitev utemeljuje tudi 2. člen MPESKP (Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah 1966, 2. člen), v katerem je med drugim zapisano naslednje:

[21] Preambula MPESKP je skoraj popolnoma enaka preambuli MPDPP, kar je posledica eksplicitne zahteve Generalne skupščine OZN, s katero je želela potrditi izenačitev pomembnosti obeh Paktov kljub okoliščinam, ki so zahtevale delitev pravic v dve samostojni mednarodni pogodbi (Craven 1992).

Vsaka država pogodbenica tega Pakta se zavezuje, da bo sama ter z mednarodno pomočjo in sodelovanjem, zlasti na ekonomskem in tehničnem področju, v največji mogoči meri izkoristila vire, s katerimi razpolaga, in z vsemi ustreznimi sredstvi, vštevši zlasti zakonodajne ukrepe, skrbela, da bi bilo postopoma doseženo polno uresničevanje pravic, ki so priznane v tem Paktu.

Še pred samim pregledom relevantnih določb MPESKP je v skladu z namenom dela potrebno izpostaviti dve značilnosti procesa njihove priprave. Na prvem mestu velja omeniti, da so v oblikovanju vsebine MPESKP pomembno vlogo igrale specializirane agencije OZN, in sicer MOD, UNESCO, WHO (*World Health Organization*) in FAO (*Food and Agriculture Organization*). Vse so v razpravo prispevale lastne predloge posameznih članov na svojih področjih in aktivno sodelovale na pripravljalnih sestankih, pri čemer je MOD vztrajno zagovarjala, da se člani opredelijo čim bolj splošno in da sama ohrani primat na področju ekonomskih in socialnih pravic, zlasti kar zadeva njihovo implementacijo. Pobuda je bila v procesu priprave zavrnjena, zaradi tovrstnih navzkrižnih interesov pa tudi sicer soglasja ni bilo mogoče vedno doseči (Craven 1992, 43–45). Drugo pomembno značilnost priprave MPESKP pa je mogoče identificirati v dejstvu, da je bila v času oblikovanja besedila tovrstna pravna opredelitev ekonomskih, socialnih in kulturnih pravic svojevrsten precedens. Z izjemo delavskih pravic, s katerimi se je že dalj časa intenzivno ukvarjala MOD, gre med pravicami MPESKP namreč za pravice, ki predhodno niso imele osnove v nacionalnih pravnih sistemih, kot je to veljalo za državljanske in politične pravice iz MPDPP. Večina določb MPESKP na ta način za seboj ni imela nikakršne raziskave ali sodne interpretacije (Arambulo 1996). Podobno je pred MPESKP storila le Evropska socialna listina (ESL) v evropskem sistemu varstva človekovih pravic, ki je bila v osnovni verziji sprejeta leta 1961 in je prav tako opredelila (regionalno prilagojeno) materijo ekonomskih, socialnih in kulturnih pravic.

V MPESKP se na posameznika v vlogi delavca poleg določbe o prepovedi kakršnekoli diskriminacije na podlagi rase, barve, spola, jezika, vere, političnega ali drugega prepričanja, narodnega ali socialnega porekla, premoženja, rojstva ali druge okoliščine pri uveljavljanju pravic iz Pakta (Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah 1966, 2. odstavek 2. člena) nanašajo 6., 7. in 8. člen. 6. člen (Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah 1966, lasten prevod[22]) natančneje opredeljuje pravico do dela, in sicer:

[22] Uradni slovenski prevod člena sem na podlagi angleške verzije izvirnika samostojno priredila, ker uradni slovenski prevod prvega odstavka 6. člena ne ustreza tolmačenju besedila s strani njegovih pripravljavcev, kot je prikazano v nadaljevanju.

1. Države pogodbenice tega Pakta priznavajo pravico do dela, ki vključuje pravico vsakogar do možnosti pridobitve zaslužka s svobodno izbranim ali sprejetim delom, in jo z ustreznimi ukrepi varujejo.
2. Med ukrepe, s katerimi naj vsaka država pogodbenica tega Pakta poskrbi za polno uresničevanje te pravice, se uvrščajo tehnično in poklicno usmerjanje in programi usposabljanja, politike in metode za doseganje stalnega ekonomskega, socialnega in kulturnega razvoja ter polne in produktivne zaposlenosti v razmerah, ki človeku jamčijo uživanje temeljnih političnih in ekonomskih svoboščin.

Craven (1992, 195), ki v svoji doktorski disertaciji poda detajlno analizo procesa oblikovanja vsebine MPESKP, pri tem členu namigne na vrednost, ki je delu pripisana na podlagi tovrstne formulacije pravice do dela. Člen namreč v prvi vrsti naslavlja izključno pravico do dela; le v omejenem obsegu jo povezuje s pomembnostjo posledic dela, kot je plačilo, nikakor pa je na tem mestu ne povezuje z ustreznimi delovnimi pogoji. Čeprav je z vidika temeljne vloge dela v zagotavljanju preživetja plačilo sicer ključno, kot je bistvenega pomena tudi zagotavljanje ustreznih pogojev dela, ta dva vidika dela v 6. členu ne igrata osrednje vloge, pač pa sta posebej izpostavljena v 7. členu. Samostojnost člena, ki je namenjen delu brez omejevanja njegovega pomena, pa ima v političnem kontekstu celotnega Pakta posebno težo, saj delo v vseh njegovih razsežnostih postavlja med osnove za zagotavljanje človekovega dostojanstva. Tako interpretacijo člena potrdijo ugotovitve analize procesa oblikovanja besedila, ki kažejo, da so bili sodelujoči – kljub sicer dokaj široki podpori vključitvi opredelitve primarnosti vloge dela v zagotavljanju preživetja v prvi odstavek 6. člena – nenaklonjeni omejevanju dela na ta vidik. Posledično je bila na koncu sprejeta formulacija, da »države pogodbenice tega Pakta priznavajo pravico do dela, ki *vključuje*[23] pravico vsakogar do možnosti pridobitve zaslužka /…/«, kar naj bi se razumelo kot da pravica do dela ne pomeni zgolj in samo pravice do zaslužka za zagotavljanje preživetja, pač pa implicitno tudi pravico do dela kot samostojne vrednote, ki človeškemu življenju daje smisel (Craven 1992, 197–198). Craven (1992, 214) ob tem še prikaže, da tovrstni interpretaciji pri obravnavi poročil držav pogodbenic o upoštevanju določil Pakta sledi tudi Odbor za ekonomske, socialne in kulturne pravice[24], ki poudarek ustreznosti plačila za delo daje predvsem v okviru poročanja o izpolnjevanju določil 7. člena MPESKP.

Druga točka, ki jo velja izpostaviti pri 6. členu MPESKP, je težnja po zasledovanju produktivne zaposlenosti. Doseganje produktivne zaposlenosti je po členu ena od metod za polno uresničevanje pravice do dela, hkrati pa je tudi samostojen cilj, ki naj bi države

[23] Uradni slovenski prevod na tem mestu zapiše besedo 'obsega' (MPESKP, 6. člen).
[24] Odbor za ekonomske, socialne in kulturne pravice je telo, ki ga je leta 1985 ustanovil Ekonomski in socialni svet OZN v namen izvajanja nadzora nad implementacijo MPESKP s strani držav pogodbenic, kar je MPESKP sicer v svojem četrtem poglavju pripisal Ekonomskem in socialnem svetu (OUNHCHR 2011).

pogodbenice usmerjal v oblikovanju politik na ekonomskem in socialnem področju. Cravenova (1992, 205, 214) analiza procesa priprave vsebine pokaže, da so sodelujoči kljub odsotnosti celovite razprave o vključitvi pojma v besedilo člena pomembnost produktivne zaposlenosti večkrat omenili, pri čemer so se navezovali zlasti na potrebo po preprečitvi umetnega ustvarjanja delovnih mest preko različnih socialnih projektov, aktivnosti ali politik, ki bi bili namenjeni zgolj pospeševanju zaposlenosti in za razvoj družbe ne bi imeli večjega pomena. Mnenju pripravljavcev so se kasneje v okviru svoje dejavnosti nadzorovanja implementacije določb MPESKP pridružili člani Odbora za ekonomske, socialne in kulturne pravice, ki so ob tem dodali, da izvajanje ali spodbujanje neproduktivnih aktivnosti s strani držav pogodbenic ni v skladu z načelom učinkovite rabe sredstev za uresničevanje pravic iz Pakta.

7. člen MPESKP (Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah 1966, 7. člen) definira pravico do pravičnih in ugodnih delovnih pogojev, in sicer:

Države pogodbenice tega Pakta priznavajo vsakomur pravico do pravičnih in ugodnih delovnih pogojev, ki zlasti zagotavljajo:
a) nagrado, s katero sta vsem delavcem zagotovljena vsaj:
i) pravičen zaslužek in enako plačilo za delo enake vrednosti brez kakršnegakoli razločka; zlasti mora biti ženskam zajamčeno, da njihovi delovni pogoji niso težji od pogojev, ki so jih deležni moški in da prejemajo za enako delo enako plačilo kot moški;
ii) človeka vredno življenje zanje in za njihove družine v skladu z določbami tega Pakta;
b) zdrave in varne delovne pogoje;
c) za vse enako možnost napredovanja pri delu v ustrezno višjo kategorijo, upoštevajoč pri tem le delovno dobo in sposobnosti;
d) počitek, prosti čas, ustrezno omejitev delovnega časa in periodičen plačan dopust ter nadomestilo za praznične dni.

Člen v osnovi v urejanje pogojev dela vnaša temeljna principa enakosti in pravičnosti, pri čemer nadalje podrobneje opredeljuje nekatere elemente, ki k temu lahko pripomorejo v prvi vrsti. V okviru oblikovanja besedila člena so pripravljavci intenzivno razpravljali o možnostih državne regulacije pravičnih in ugodnih delovnih pogojev. Poudarjena so bila mnenja, da so pogoji dela odvisni predvsem od organizacije ekonomskega sistema, ki se med posameznimi državami razlikuje. V primeru držav, ki za urejanje ekonomskih odnosov predpisujejo sistem kolektivnih pogajanj, so pogoji dela namreč predmet teh pogajanj in ne neposredne državne regulacije. Istočasno so se prisotni strinjali, da država v skladu z naravo ekonomskih in socialnih pravic vseeno lahko poskrbi za postopno izboljševanje pogojev dela. Med drugim to

lahko stori z ustreznim ravnanjem pri lastnem zaposlovanju, kar postavlja zgled ostalim zaposlovalcem (Craven 1992, 233–234).

Craven (1992, 239–240) iz razprave o vsebini 7. člena med drugim izlušči še, da kljub pojmovanju pravičnosti kot enega izmed vodilnih konceptov v urejanju pogojev dela, pripravljavci temu načeloma niso pripisovali širine kot jo predpostavlja sam pojem. V primeru plačila za delo je namreč koncept pravičnega plačila širši od koncepta plačila, ki ustreza zadovoljevanju osnovnih življenjskih potreb oz. zagotavljanju dostojnega življenjskega standarda delavcev, in na ta način delu pripisuje višjo in širšo družbeno vrednost. Vendar pa analitik v svojem delu ugotavlja, da podobno kot pripravljavci besedila tudi člani Odbora za ekonomske, socialne in kulturne pravice ob obravnavi poročil držav pogodbenic o izpolnjevanju obveznosti iz MPESKP to širino koncepta pravičnosti v celoti zanemarjajo.

8. člen MPESKP (Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah 1966, 8. člen) pod naslovom pravic posameznika v vlogi delavca naslavlja sindikalne pravice, in sicer:

1. Države pogodbenice tega Pakta se zavezujejo, da bodo zagotovile:
a) vsakomur pravico, da skupaj z drugimi ustanavlja sindikate in se po svoji izbiri vanje včlani, za zaščito in pospeševanje svojih ekonomskih in socialnih interesov, z edinim pogojem, da mora pravila določiti prizadeta organizacija. Glede uveljavljanja te pravice so dopustne le tiste omejitve, ki jih določa zakon in pomenijo v demokratični družbi ukrepe, ki so v interesu nacionalne varnosti ali javnega reda ali pa so potrebne za zaščito pravic in svoboščin drugih;
b) sindikatom pravico ustanavljati združenja in nacionalne zveze, ter pravico ustanavljati mednarodne sindikalne organizacije, ali se vanje včlaniti;
c) sindikatom pravico, da svobodno delujejo, brez druge omejitve, razen tistih, ki jih določa zakon in so potrebne v demokratični družbi v interesu nacionalne varnosti ali javnega reda ali za zaščito pravic in svoboščin drugih;
d) pravico do stavke, ki se izvaja po zakonih posamezne države.
2. Ta člen ne predstavlja ovire zakonskim omejitvam o izvajanju teh pravic, ko gre za pripadnike oboroženih sil ali policije ali uslužbence v državni upravi.
3. Nobena določba tega člena ne daje državam pogodbenicam Konvencije št. 87 o sindikalnih svoboščinah in varstvu sindikalnih pravic, ki jo je leta 1948 sprejela Mednarodna organizacija dela, pravice, da bi smele sprejeti take zakonodajne ukrepe ali izvrševati zakon tako, da bi bila prizadeta jamstva, določena v tej Konvenciji.

Ta člen v MPESKP predstavlja pomembno posebnost, in sicer zlasti na račun treh značilnosti. Na prvem mestu gre za člen, ki poleg individualne pravice do ustanavljanja sindikatov ter vključevanja vanje priznava nekatere kolektivne pravice sindikatov, kar v polju človekovih

pravic sicer ni običajno[25]. Na drugem mestu gre za priznavanje posebnega pomena eni izmed oblik že v MPDPP zapisane pravice do združevanja. Tretja posebna značilnost člena pa je njegova pravna narava, ki je v nasprotju z ostalimi členi iz MPESKP neposredno in ne le progresivno obvezujoča. Te značilnosti so odraz pomembnosti vloge, ki so jo sindikati predhodno in v času oblikovanja norm o človekovih pravicah igrali na področju političnih in ekonomskih odnosov v družbi, predvsem z vidika zaščite pravic in interesov delavcev (Craven 1992, 256–257). Craven (1992, 258–260) razkriva, da so prav tovrstne specifike člena v procesu oblikovanja besedila sprožale burne razprave. Nekatere države (Avstralija in Indija) so zagovarjale mnenje, da tako formuliran člen zaradi obstoja pravice do združevanja ni potreben; spet druge (Danska) so poudarjale nepravičnost posebnega izpostavljanja sindikatov izmed vseh oblik združevanja delavcev, med drugim tudi delavskih kooperativ. Nazadnje je prevladala pozicija, da sindikati, izhajajoč iz njihove zgodovinske vrednosti in vloge, ki jim je bila pripisana že v mnogih predhodnih nacionalnih in mednarodnih dokumentih, potrebujejo posebno opredelitev in zaščito v okviru MPESKP. K temu so v zadnjih fazah oblikovanja besedila člena najbolj pripomogle države Latinske Amerike in druge socialistične države.

Kljub omejitvi pomena zaščite ekonomskih in socialnih interesov delavcev v ekonomskih razmerjih na koncept kolektivnih pogajanj, ki so osnova delovanja sindikatov, izraža uvrstitev sindikalnih pravic med temeljne človekove pravice pomemben politični moment. Podaja namreč jasno prepoznavanje vrednosti dela, vloge delavcev v ekonomskih procesih in njihovega vključevanja v oblikovanje teh procesov, pri čemer pa z vidika ekonomske demokracije tega ne stori v zadostni meri, saj vlogo delavcev ohrani v pasivni obliki zaščite njihovih neodtujljivih pravic in jim ne daje tudi potrebnega pospeška za aktivno participacijo v sprejemanju več vrst odločitev v podjetjih, kot to predvidevata koncepta delavskega soodločanja in ekonomske demokracije.

4.2 Partikularno mednarodno pravo človekovih pravic

4.2.1 Regionalni sistemi varstva človekovih pravic

[25] V univerzalnem mednarodnem pravu človekovih pravic sta podobna primera kolektivnih pravic zgolj samoodločba narodov v obeh Paktih ter pravice manjšin v MPDPP.

Regionalni sistemi varstva človekovih pravic so se izhajajoč predvsem iz dejavnosti OZN ter na podlagi načel in temeljev o človekovih pravicah v SDČP oblikovali pod okriljem regionalnih mednarodnih organizacij. Regionalne mednarodne pogodbe o človekovih pravicah so nastale v okviru Organizacije ameriških držav (OAD), Organizacije afriške enotnosti oz. danes Afriške unije (AU), Arabske lige in SE ter EU (Türk 2007, 172–178).

OAD je leta 1969 sprejela Ameriško konvencijo o človekovih pravicah, ki kodificira zlasti politične in državljanske pravice, med drugim tudi pravico do politične participacije v demokratični družbi. Potreba po progresivnem razvoju ekonomskih, socialnih in kulturnih pravic je sicer zapisana v 26. členu, vendar posamezne pravice niso specificirane (Ameriška konvencija o človekovih pravicah 1969). Organizacija afriške enotnosti (danes AU) je leta 1981 sprejela Afriško listino človekovih pravic in pravic ljudstev, ki obsega tako politične in državljanske kot tudi ekonomske in socialne pravice. Med drugim so v dokumentu zapisane pravica do politične participacije, pravica do dela pod enakimi in zadovoljivimi pogoji ter pravica do enakega plačila za enako delo (Afriška listina človekovih pravic in pravic ljudstev 1981). Arabska liga je svojo Arabsko listino o človekovih pravicah prvič sprejela leta 1994, vendar kot mednarodna pogodba nikoli ni stopila v veljavo. V letu 2004 je bila sprejeta revidirana verzija Listine, ki je v veljavi od leta 2008 (Rishmawi 2010). Podobno kot Afriška listina Arabska listina o človekovih pravicah opredeljuje tako pravico do politične participacije kot tudi pravico do dela, ustreznih delovnih pogojev in nediskriminacije pri delu (Arabska listina o človekovih pravicah 2004). Pravice delavcev so v Arabski listini od navedenih pogodb najbolje razdelane, a se ne glede na to ne dotaknejo delavskega soodločanja. Pod naslovom regionalnih sistemov mednarodnopravne kodifikacije človekovih pravic se opredelitvi pravice delavcev do soodločanja najbolj približa evropski regionalni sistem, ki mu na tem mestu v namen primerjave z univerzalno mednarodnopravno formulacijo področja pravic delavcev posvečam posebno pozornost.

4.2.1.1 Ekskurz o evropskem sistemu varstva človekovih pravic

V okviru evropskega varstva človekovih pravic delovnopravne norme z mednarodnimi pogodbami, drugimi dokumenti in strukturami razvijata mednarodni organizaciji EU in SE.

Pod okriljem SE – mednarodne organizacije za promocijo demokracije, človekovih pravic in vladavine prava – je bila leta 1950 sprejeta Evropska konvencija o človekovih pravicah in temeljnih svoboščinah, ki sicer opredeljuje državljanske in politične pravice, a podobno kot MPDPP vsebuje tudi določbo o pravici do sindikalnega združevanja (Evropska konvencija o človekovih pravicah in temeljnih svoboščinah 1950, 11. člen), kar poudarja potrebo po zaščiti dela že v sklopu varstva državljanskih in političnih pravic. Konvencija je predvsem pomembna, ker kot enega izmed mehanizmov implementacije zapisanih norm vzpostavlja Evropsko sodišče za človekove pravice, ki odloča o pritožbah posameznikov glede kršitev pravic iz Konvencije, in sicer pod pogojem, da so bila predhodno izčrpana vsa pravna sredstva v okviru države (Türk 2007, 172–173).

Podrobneje pa SE pravice delavcev definira z ESL, ki so jo države članice SE v osnovni verziji sprejele leta 1961 ter jo v letu 1996 revidirale (Council of Europe 2011a). Prva verzija ESL (Evropska socialna listina 1961) je na področju pravic delavcev vsebovala podobne določbe kot MPESKP ter polje pravic delavcev še okrepila; med drugim je zapisala pravico do dela, pravico do pravičnih pogojev dela, pravico do varnosti in zdravja pri delu, pravico do pravičnega plačila za delo, pravico do združevanja delavcev za zaščito svojih ekonomskih in socialnih interesov, pravico do kolektivnih pogajanj, pravico otrok in mladostnikov do posebne zaščite, posebne pravice žensk, pravico do poklicnega usmerjanja in usposabljanja idr. Z vidika ekonomske demokracije prva verzija ESL ni presegla omejitve zaščite pravic in interesov delavcev na sindikalno dejavnost, čemur je kmalu za tem sledil tudi MPESKP. Nasprotno pa sta Dodatni protokol ESL, ki so ga države članice SE z namenom razširitve ekonomskih in socialnih pravic iz ESL sprejele leta 1988 (Council of Europe 2011b), in revidirana ESL mnogo bolj posegla v sfero delavskega soodločanja. Dodatni protokol iz leta 1988 (Dodatni protokol k Evropski socialni listini 1988) je med pravice delavcev v evropskem prostoru na ta način uvrstil tudi pravico do informiranja in posvetovanja v podjetjih ter pravico do sodelovanja pri določanju in izboljševanju delovnih pogojev in delovnega okolja v podjetju, v revidirani ESL (revidirana Evropska socialna listina 1996) pa je poleg pravic delavcev iz prve verzije ESL in Dodatnega protokola iz leta 1988 mogoče zaslediti še pravico predstavnikov delavcev do ustreznega varstva in olajšav za opravljanje njihovih funkcij ter pravico delavcev do obveščanja in posvetovanja v postopkih kolektivnega odpuščanja. Podrobneje velja predstaviti zlasti pravico do informiranja in posvetovanja v podjetjih ter pravico do sodelovanja pri določanju in izboljševanju delovnih pogojev in delovnega okolja. Pri prvi gre za redno, pravočasno in celovito obveščanje o gospodarskem in

finančnem položaju podjetja ter za pravočasno posvetovanje o odločitvah, ki posebej vplivajo na interese delavcev in predvsem na njihov zaposlitveni položaj (revidirana Evropska socialna listina 1996, 21. člen). Pri drugi pa gre za določanje in izboljševanje pogojev in organizacije dela, zagotavljanje varstva in zdravja pri delu, organiziranje socialnih in kulturnih dejavnosti v podjetju ter nadzor nad implementacijo tovrstnih predpisov (revidirana Evropska socialna listina 1996, 22. člen).

ESL daje preko izpostavljenih določb uvajanju ekonomske demokracije v upravljanje podjetij pomembno politično motivacijo. Čeprav jo spodbuja zgolj v omejenem in ne v popolnem obsegu, kot bi to lahko storila z razširitvijo posvetovalne vloge delavcev na aktivno vlogo v procesih odločanja oz. z razširitvijo področij, na katerih se soodločanje v podjetju izvaja, pomen ESL na področju ekonomske demokracije zdaleč ni zanemarljiv, zlasti na račun svoje edinstvenosti v mednarodnopravni regulaciji človekovih pravic. Razloge za to bi med drugim zagotovo lahko iskali v dinamiki ekonomskega razvoja v Evropi, kar na eni strani potrjuje čas, v katerem so se obravnavane določbe uvrstile v ESL, na drugi strani pa tudi namen dopolnjevanja in revizije ESL, ki izhaja iz potrebe po prilagoditvi vsebine socialnim spremembam za zagotavljanje ustreznega življenjskega standarda in socialne blaginje prebivalcem Evrope (revidirana Evropska socialna listina 1996, Preambula).

Poleg SE je v evropskem prostoru tudi EU postopoma krepila svoje delovnopravne norme. Predhodnica EU, Evropska gospodarska skupnost (EGS), ki je bila poleg Evropske skupnosti za jedrsko energijo (Euratom) ustanovljena z Rimsko pogodbo v letu 1957 (Türk 2007, 389), je bila v osnovi usmerjena v oblikovanje skupnega trga in je le malo pozornosti namenjala socialni politiki, za razvoj katere niti ni imela večjih pristojnosti. V sedemdesetih letih 20. stoletja je EGS kljub temu uspela sprejeti nekatere (pravno obvezujoče) direktive na področju delovnega prava, s katerimi je državam članicam naložila obvezo varstva enake obravnave moških in žensk pri plačilu za delo, pogojih dela in zaposlovanju, ter varstva delavcev pred kolektivnim odpuščanjem, prenosi podjetij in insolventnostjo. Enotni evropski akt, ki je bil sprejet leta 1986, je EGS nekoliko razširil pristojnosti na področju delovnega prava v polju pogojev dela in hkrati olajšal procese odločanja o delavski politiki (predhodno je bilo potrebno doseči konsenz, po novem pa je bilo mogoče odločitev sprejeti s kvalificirano večino glasov). V letu 1992 je bila nato sprejeta Maastrichtska pogodba oz. Pogodba o Evropski uniji, ki je EGS preimenovala v Evropsko skupnost (ES), ustanovila nadgradnjo evropskih skupnosti, EU, in močno okrepila njene normativne zmožnosti na področju dela;

podobno je storila Amsterdamska pogodba v letu 1997. Na tej podlagi lahko EU dandanes sprejema odločitve o vseh vidikih delavske politike, razen plač, pravice do združevanja in stavke ter začasne razpustitve delavcev s strani delodajalca, pri tem pa mora zasledovati načeli subsidiarnosti in sorazmernosti ter se ob sprejemanju odločitev posvetovati s socialnimi partnerji na evropski ravni (Weiss 2010, 3–4).

V kontekstu razvoja temeljnih usmeritev EU na področju delavskih pravic je potrebno posebej omeniti Listino skupnosti o temeljnih socialnih pravicah delavcev, ki je bila leta 1989 sprejeta kot neobvezujoča deklaracija, ter Listino o temeljnih pravicah v EU. Slednja je bila v letu 2000 prav tako sprejeta kot neobvezujoča deklaracija, v letu 2009 pa je z uveljavitvijo Lizbonske pogodbe kot njen sestavni del pridobila obvezujočo pravno naravo (European Parliament 2011; Eurofound 2011). Listina o temeljnih pravicah v EU v nasprotju z Listino skupnosti o temeljnih socialnih pravicah delavcev obsega celotno polje človekovih pravic, tako državljanskih in političnih kot tudi ekonomskih in socialnih, medtem ko oba dokumenta na področju pravic delavcev poleg pravic glede pogojev dela in zaposlovanja ter do kolektivnih pogajanj opredeljujeta tudi pravico do obveščanja in posvetovanja glede odločitev v podjetju (Listina skupnosti o temeljnih socialnih pravicah delavcev 1989, 17. in 18. člen; Listina o temeljnih pravicah v EU 2000, 27. člen). Naklonjenost delavskem soodločanju pa je poleg tega razvidna tudi iz same Pogodbe o Evropski uniji, ki v prečiščeni in dopolnjeni verziji na podlagi Amsterdamske pogodbe v 136. in 137. členu izpostavlja potrebo po spodbujanju sodelovanja med delavci in menedžmentom ter kot možnosti implementacije navaja obveščanje in posvetovanje ter celo delavsko soupravljanje (Pogodba o Evropski uniji 1997, 136. in 137. člen).

Weiss (2010, 9) ugotavlja, da je v okviru EU razvoj kolektivnih pravic delavcev pravzaprav še bolj pomemben kot razvoj individualnih pravic delavcev. V času od začetka širitve svojih pristojnosti na socialnem področju do danes je EU namreč močno napredovala v urejanju odnosov med delavci in delodajalci, pri čemer ni ostala omejena na sindikalno dejavnost. Temeljne normativne usmeritve je okrepila s številnimi direktivami[26], s katerimi pospešuje uvajanje delavskega soodločanja v ekonomsko organizacijo. Med njimi so najpomembnejše tri. Prva je direktiva o Evropskih svetih delavcev, ki je bila sprejeta v letu 1994 in dopolnjena v letu 2009, s katero EU v organizacijo transnacionalnih podjetij na območju EU vpeljuje

[26] Direktive so sekundarni pravni akti v okviru pravnega reda EU, ki jih institucije EU sprejemajo na podlagi pogodbenih določb in so za države članice EU pravno zavezujoče (European Commission 2010).

ustanovitev svetov delavcev, ki lahko v procesih odločanja v podjetjih preko obveščanja in posvetovanja sodelujejo z menedžmentom. Druga direktiva (o dopolnitvi Statuta evropske družbe, 2001) se prav tako nanaša na transnacionalno gospodarsko aktivnost, in sicer na institut evropske delniške družbe, ki je s skladu s pravom EU specifična oblika transnacionalnega podjetja, v katerega uvaja obveznost obveščanja, posvetovanja in soodločanja med delodajalci in delavci. Tretja ključna direktiva pa je direktiva o okviru za obveščanje in posvetovanje v EU (2002), ki podaja minimalne standarde za delavsko participacijo v javnih in zasebnih podjetjih znotraj držav članic ter opredeljuje okvirno vsebino obveščanja in posvetovanja. Ta je razširjena na področja gospodarskega, finančnega in strateškega razvoja, zaposlovanja ter organizacije in pogojev dela (Weiss 2010, 9–12).

Dimenzija ekonomske demokracije je tako v pravnem redu EU prisotna močneje kot drugje, kar je v določenem obsegu zagotovo mogoče pripisati specifični obliki evropske integracije ter vedno izrazitejšim težnjam po zaščiti dela in človekovega dostojanstva v kapitalističnem ekonomskem sistemu in istočasni širitvi ideje o delavskem soodločanju. Pomen tovrstne ureditve pa je še posebej velik zaradi institucionalnega vzdrževanja pravnega reda EU, pri čemer osrednje mesto zavzema Sodišče ES, ki ima v primerjavi z drugimi mednarodnimi sodnimi organi daleč največje pristojnosti in lahko na podlagi celotne materije prava EU odloča o sporih med vsemi subjekti prava EU, tudi med podjetji in posamezniki (Türk 2007, 394–395). V morebitnem nadaljnjem raziskovanju tematike bi bilo zato v namen preučevanja možnosti projekcije norm na univerzalno raven koristno globlje preučiti razloge za krepitev pomena ekonomske demokracije v evropskem prostoru, zlasti z vidika razvoja evropskega prava človekovih pravic oz. procesov oblikovanja opredeljenih norm.

4.2.2 Mednarodna organizacija dela (MOD)

Partikularno mednarodno pravo človekovih pravic na področju dela se na univerzalni ravni vse od njene ustanovitve v letu 1919 razvija v okviru MOD[27]. Namen MOD je spodbujanje

[27] MOD je nastala kot organ v sestavi Društva narodov, tj. mednarodne organizacije, ki jo je z namenom zaščite mednarodnega miru oblikovala Versajska mirovna pogodba ob koncu prve svetovne vojne. Čeprav je Društvo narodov po koncu druge svetovne vojne razpadlo, se je MOD ohranila in leta 1946 postala specializirana agencija OZN (International Labour Organization 2011a; Türk 2007, 315–316, 346). Kljub naravi njenega delovanja, ki je opisana v nadaljevanju, ji vpetost v sistem OZN v mednarodnem prostoru odreja podrejen položaj v odnosu do mednarodnih organizacij, ki izven sistema OZN urejajo nekatere vidike ekonomskih razmerij, kot sta Svetovna trgovinska organizacija (*World Trade Organization – WTO*) in Organizacija za ekonomsko sodelovanje in razvoj (*Organization for Economic Cooperation and Development – OECD*).

družbene pravičnosti in varstva pravic delavcev, izhajajoč iz predpostavke, da ustrezna ureditev delovnih razmer in ekonomskih odnosov zagotavlja družbeno blaginjo. Njeno delovanje je usmerjeno v oblikovanje in realizacijo temeljnih delavskih standardov in načel, v vzpostavljanje dostojnih možnosti zaposlitve in dela ter v promocijo socialnega dialoga (International Labour Organization 2011b). MOD ima v mednarodni skupnosti edinstveno strukturo, ki je tripartitna – sestavljajo jo predstavniki vlad, delavcev in delodajalcev držav članic, ki skupaj sprejemajo konvencije, priporočila, ki niso normativne, a usmeritvene narave, in druge akte, s katerimi razvijajo mednarodne delovnopravne norme ter spodbujajo sodelovanje med delavci in delodajalci po svetu (International Labour Organization 2011c).

MOD se ukvarja zlasti z urejanjem pogojev dela in delovnih razmer, preprečevanjem brezposelnosti, varnostjo in zdravjem pri delu ter s kolektivnimi sindikalnimi pravicami, kot sta pravica do združevanja in organiziranja ter pravica do kolektivnih pogajanj (Türk 2007, 364). Svojo dejavnost torej gradi predvsem na sindikalizmu, kar ni mogoče enačiti z delavskim soodločanjem, kot ga obravnavam v pričujočem delu, čeprav si sicer prizadeva tudi za izboljšanje odnosov sodelovanja med delavci in menedžmentom, kar prepoznava kot temelj za izboljšanje učinkovitosti gospodarstva (Filadelfijska deklaracija, 3. člen[28]). Naklonjenost sindikalizmu in istočasna odsotnost poudarka na delavskem soodločanju je med drugim razvidna iz vsebine konvencij MOD. Do danes je namreč MOD sprejela 188 konvencij, od katerih se samo dve dotikata področja delavskega soodločanja (International Labour Organization 2011č). Prva je Konvencija MOD št. 135 o varstvu in olajšavah za predstavnike delavcev v podjetju (1971), ki jo dopolnjuje Priporočilo MOD št. 143 o delavskih predstavnikih (1971). V tej konvenciji MOD podaja definicijo delavskih predstavnikov, ki so lahko v skladu z notranjo pravno ureditvijo ali prakso v državi tako predstavniki sindikata kot tudi predstavniki delavcev, ki so svobodno izvoljeni s strani delavcev v podjetju in katerih funkcije ne posegajo v polje sindikalne dejavnosti (Konvencija MOD št. 135, 3. člen). Pri slednjih gre v skladu z ugotovitvami iz drugega poglavja dela za predstavnike delavcev, ki so vključeni v proces soodločanja v podjetjih (predstavniki delavcev v organih upravljanja podjetij, člani svetov delavcev, delavski zaupniki). Ti so po omenjeni konvenciji upravičeni do enakega varstva in olajšav kot predstavniki sindikatov v podjetju, tj. med drugim do zaščite pred neugodnim ravnanjem s strani menedžmenta in pred odpustitvijo zaradi svoje dejavnosti ter do plačane odsotnosti ipd. Enako odnos med

[28] Filadelfijska deklaracija je bila sprejeta leta 1944 in tvori aneks k Ustavi MOD, ki je bila oblikovana z Versajsko mirovno pogodbo.

predstavniki sindikatov in predstavniki delavcev, ki so svobodno izvoljeni s strani delavcev v podjetju, opredeljuje Priporočilo MOD št. 143. Druga pomembna konvencija pa je Konvencija MOD št. 154 o pospeševanju kolektivnega pogajanja (1981). Ta med drugim določa, da se kolektivna pogajanja, ki so dejavnost med delavci in delodajalci, s katero se določajo pogoji dela in zaposlovanja ter odnosi med delavci in delodajalci, in so sicer na strani delavcev pridržana za sindikate (Konvencija MOD št. 154, 2. člen), lahko razširijo tudi na predstavnike delavcev, ki so svobodno izvoljeni s strani delavcev v podjetju in katerih funkcije ne posegajo v polje sindikalne dejavnosti v skladu s Konvencijo MOD št. 135. Tovrstna razširitev subjektov kolektivnih pogajanj je mogoča, v kolikor nacionalna zakonodaja ali praksa v posamezni državi priznavata obstoj te, druge vrste delavskih predstavništev (Konvencija MOD št. 154, 3. člen).

S pregledom vsebine konvencij MOD je na ta način mogoče ugotoviti, da medtem ko normativna dejavnost MOD delavskega soodločanja posebej ne uvaja v polje urejanja razmerij med delavci in delodajalci, na drugi strani priznava, da je taka ekonomska organizacija mogoča, če se posamezna država zanjo odloči. Pri tem strukturo in oblikovanje procesov prepušča nacionalnim zakonodajalcem, poskrbi pa za ustrezno zaščito vseh vrst delavskih predstavnikov. Nekoliko drugačen pristop lahko razberemo le iz pravno neobvezujočega Priporočila MOD št. 94 o posvetovanju in sodelovanju med delodajalci in delavci na ravni podjetij (1952), v katerem MOD navaja, da je na ravni podjetij potrebno spodbujati posvetovanje in sodelovanje delavcev in delodajalcev v zadevah, ki se tičejo vseh in ne spadajo v polje kolektivnih pogajanj. V ta namen MOD priporoča, da se v skladu z nacionalno zakonodajo in prakso posvetovanje in sodelovanje uredi s prostovoljnimi dogovori in/ali z ustanavljanjem ustreznih organov v podjetjih (Priporočilo MOD št. 94). Z nadaljnjim raziskovanjem bi preko natančnega pregleda oblikovanja norm v okviru MOD veljalo preučiti razloge za tovrstno šibko prisotnost dimenzije delavskega soodločanja v osrednji mednarodni delavski organizaciji.

5 SKLEP: PRAVICA DELAVCEV DO SOODLOČANJA KOT TEMELJNA ČLOVEKOVA PRAVICA

Kot sta v odgovor na prvo raziskovalno vprašanje prikazala drugo in tretje poglavje dela, koncept delavskega soodločanja temelji na načelih družbene pravičnosti, enakosti in enakopravnosti, svobode, demokracije, sodelovanja, univerzalnosti in medčloveške solidarnosti. Opredeljuje ga prepričanje, da k doseganju dostojnega življenja vseh posameznikov v družbi v ključni meri prispeva okolje, ki jim omogoča aktivno sooblikovanje lastne realnosti, zlasti na področju dela, ki v življenju vseh posameznikov zavzema osrednje mesto. Teoretična izhodišča ekonomske demokracije trdijo, da tovrstno okolje ljudi opolnomoči in jim posledično zagotovi priložnost za polno izkoriščanje lastnih potencialov in sposobnosti ter svobodno izražanje osebnosti. V nasprotnem primeru oz. ob odsotnosti možnosti participacije posamezniki ne razvijejo svoje aktivnosti, kar negativno vpliva na njihovo splošno zadovoljstvo in delo. Ker delavsko soodločanje v osnovi vse ljudi postavlja v enakovreden položaj, vzpostavlja temelje za pravične medsebojne odnose in stremi k odstranjevanju vzorcev odvisnosti. Glavna metoda, ki stoji za konceptom delavskega soodločanja, pa je sodelovanje, kar uravnava diskrepanco med človeškimi individualnimi težnjami in vpetostjo v družbeni prostor.

Na podlagi analize izbrane politične misli o ekonomski demokraciji je v razpravi o delavskem soodločanju mogoče identificirati nekatere ključne poudarke. Na prvem mestu je koncept delavskega soodločanja naklonjen zasledovanju družbene in ekonomske pravičnosti. Načelo enakosti ga usmerja v izenačevanje razlik med posamezniki, kar ob ustrezni realizaciji lahko pripomore k doseganju večje kakovosti življenja večjega števila ljudi. V središče postavlja posameznika v vlogi delavca in delu ne pripisuje zgolj ekonomske, ampak predvsem visoko moralno vrednost. Drug pomemben poudarek je demokratična narava delavskega soodločanja. Ekonomska demokracija je podobno kot politična demokracija zasnovana na pravični prerazporeditvi in razpršenosti moči ter se v idealnih okoliščinah manifestira v ekonomski različici političnega principa zavor in ravnotežja, kar omejuje možnosti zlorab položaja s strani države in menedžmenta oz. vodstva podjetij ter na ta način preprečuje izkoriščanje delavcev. Analogija med ekonomsko in politično demokracijo pa ne ostane na tej točki, ampak ponudi enega od osrednjih argumentov za uvajanje demokracije v ekonomsko sfero, ki ga tvori spoznanje, da je uspešnost demokratičnosti v politični ureditvi pogojena z

demokratizacijo drugih dimenzij družbenega življenja. Pri tem podjetja zavzemajo odločilno pozicijo, saj nudijo primeren prostor za demokratično organizacijo in so hkrati primarno okolje posameznikov v vlogi delavcev. Nenazadnje pa delavsko soodločanje zagovarja lastnost večje učinkovitosti delovnih procesov, ki jo je potrebno ocenjevati tako z vidika surove produktivnosti kot tudi z vidika posameznikovega razvoja v okviru dela.

V povezavi z ugotovitvami o teoretičnih izhodiščih ekonomske demokracije in delavskega soodločanja podaja pregled mednarodnega prava človekovih pravic, ki je prikazan v četrtem poglavju, odgovor na drugo raziskovalno vprašanje pričujočega dela. Na podlagi primerjave obeh dimenzij je namreč mogoče oceniti, da bi mednarodno pravo človekovih pravic potencialno lahko predstavljalo ustrezen prostor za normativno formulacijo pravice delavcev do soodločanja in jo tako uvrstilo med temeljne univerzalne človekove pravice. Razlogi za to so številni in različni.

Analiza osnov koncepta človekovih pravic pokaže, da je sam pojem pravic posameznikov oblikovan okrog načel pravičnosti, svobode in prirojenega človekovega dostojanstva. Koncept človekovih pravic postavlja človeka na prvo mesto in njegov osrednji namen je zaščita življenja, svobode in dostojanstva posameznikov, ki so si kot ljudje v ključnih lastnostih enaki, ter osnovnih človeških vrednot pred posegi iz okolja. Takšno načelno zasnovo koncepta človekovih pravic potrdi proces priprave prvega univerzalnega pravnega dokumenta na obravnavanem področju, ki kot izhodiščna načela za oblikovanje vsebine izpostavlja neodtujljivo človekovo dostojanstvo, svobodo, enakost, varnost, univerzalnost, demokracijo in pravičnost. Slednje pa je razvidno tudi iz določb sprejete verzije SDČP (Splošna deklaracija človekovih pravic 1948), ki poleg tega poudarjajo vrednost in potrebo po popolnem razvoju človekove osebnosti, družbeni napredek in ustvarjanje boljših življenjskih pogojev ter izpolnjevanje pravičnih zahtev morale in splošne družbene blaginje. Z vidika načelne zasnove se tako režim univerzalnega mednarodnopravnega varstva človekovih pravic in koncept ekonomske demokracije v celoti ujemata.

Na drugem mestu mednarodnopravna kodifikacija človekovih pravic jasno prepoznava dejstvo, da je optimalno uresničevanje namena človekovih pravic sestavljeno iz raznolikih, medsebojno povezanih elementov, ki so med drugim tudi ekonomske in socialne narave. Pri tem pa npr. med temeljne človekove pravice prišteva pravico do politične participacije, a ji hkrati v polju ekonomskih in socialnih pravic ne dodaja pravice do delavske participacije, ki

po teorijah ekonomske demokracije predstavlja njen ključni komplement. Potencial za normativno opredelitev pravice do delavskega soodločanja se v mednarodnem pravu človekovih pravic pojavlja torej tudi z vidika prepoznanja medsebojne povezanosti državljanskih in političnih ter ekonomskih in socialnih pravic. Mogoče pa je ugotoviti še, da tovrsten potencial prav tako krepijo razlike v obeh vrstah pravic, ki se nanašajo na možnosti njihove realizacije. Ker je za ekonomske in socialne pravice predvideno progresivno zagotavljanje in ne takojšnja implementacija, bi lahko bila naklonjenost uvrstitvi pravice delavcev do soodločanja med univerzalne ekonomske in socialne pravice toliko večja, kar se je na podoben način izkazalo za mnoge druge pravice pod tem naslovom, ki pred samim zapisom niti niso imele ustrezne osnove.

Nadalje v prid opredelitvi pravice delavcev do soodločanja kot temeljne človekove pravice govori vrednost, ki jo mednarodnopravna regulacija človekovih pravic implicitno pripisuje delu, kar je zlasti razvidno iz položaja sindikalnih pravic v SDČP in MPESKP ter iz podrobne obrazložitve pravice do dela v MPESKP. Oba dokumenta na ta način namreč prikažeta, da ima delo poleg ekonomskih tudi širše družbene in moralne učinke, zaradi česar morajo biti delavci deležni posebne zaščite oz. možnosti za pospeševanje svojih ekonomskih in socialnih interesov, ki niso vezani na samovoljo podjetij. Teoretična izhodišča o ekonomski demokraciji pa na drugi strani trdijo, da je za polno, pozitivno realizacijo vseh dimenzij vrednosti dela bistvenega pomena prav aktivna delavska participacija in ne zgolj pasivna zaščita osnovnih delavskih pravic v okviru sindikalne dejavnosti. Pri tem je potrebno posebej poudariti učinek, ki ga ima v skladu s teorijami ekonomske demokracije delavska participacija na produktivnost dela, ker je tudi produktivna zaposlenost eden izmed elementov pravice do dela v MPESKP.

Nazadnje prostor za pravico delavcev do soodločanja v mednarodnem pravu človekovih pravic odpirata opredelitev delavske participacije v evropskem sistemu varstva človekovih pravic in predvsem ugotovitev, da je bila pravica delavcev do soodločanja kratek čas zapisana celo v osnutku SDČP. Na tej točki je zanimivo opaziti, kako kljub okoliščinam, ki so v času oblikovanja SDČP pozitivno zaznamovale položaj ekonomskih in socialnih pravic med temeljnimi človekovimi pravicami, interesi držav na tem področju niso uspeli seči preko določene meje. Prav tako to nekoliko kasneje ni bilo mogoče storiti v procesu priprave MPESKP. Za temeljitejši vpogled v interese, ki so vodili obravnavano mednarodnopravno kodifikacijo človekovih pravic na univerzalni ravni, bi glede na vlogo mednarodnih

nevladnih, zlasti različnih delavskih organizacij pri oblikovanju obeh dokumentov v nadaljnjem raziskovanju veljalo podrobneje preučiti še izvore njihovih stališč. Pregled dejavnosti MOD je namreč osvetlil relativno odsotnost dimenzije delavskega soodločanja in poudarek na sindikalizmu, kar se v SDČP in MPESKP jasno kaže, zaradi česar se na tem mestu pojavlja spodbuda za natančno analizo razlogov za tovrstno šibko naklonjenost delavskem soodločanju v okviru MOD. Poleg tega bi k razumevanju tematike na račun široke popularnosti zgolj sindikalne dejavnosti morda pripomogla seznanitev z obsegom dejanskega poznavanja elementov delavskega soodločanja s strani držav in organizacij v dotičnem času ter s stopnjo njihovega povezovanja koncepta delavskega soodločanja z delavskim lastništvom kapitala, kateremu sistem tržnega kapitalizma ni naklonjen. Evropskemu regionalnemu sistemu je postopoma namreč delavsko participacijo do določene mere uspelo umestiti v kontekst varstva človekovih pravic, vendar je tudi o natančnih razlogih za ta pojav zaenkrat mogoče le sklepati in bi jih bilo v namen podaje kakršnekoli utemeljene ocene potrebno podrobneje raziskati. V vsakem primeru pa se zaradi nakazane vloge različnih interesov v kodifikaciji človekovih pravic, ki se posledično izrazi tudi v različnih nivojih implementacije, na tem mestu poraja dvom o smiselnosti opredelitve pravice delavcev do soodločanja kot temeljne univerzalne človekove pravice po mednarodnem pravu, če bi bil cilj tovrstnega prizadevanja konkretnejša krepitev normativne vloge načel ekonomske demokracije v mednarodni skupnosti. Iz tega vidika bi bilo v nadaljnjem raziskovanju potrebno najprej poseči po analizi teorij mednarodnih odnosov v razmerju do mednarodnega prava človekovih pravic ter do možnosti drugih vrst mednarodne regulacije ekonomske organizacije.

6 LITERATURA

Afriška listina človekovih pravic in pravic ljudstev. 1981. Dostopno prek: http://www.infocenter.zavodekvilib.si/dokumenti/afriska-listina-clovekovih-pravic-in-pravic-ljudstev/ (14. maj 2011).

Ameriška konvencija o človekovih pravicah. 1969. Dostopno prek: http://www.infocenter.zavodekvilib.si/dokumenti/ameriska-konvencija-o-clovekovih-pravicah/ (14. maj 2011).

Amnesty International USA. 1997. *A Short History of Human Rights*. Dostopno prek: http://www.globaled.org/curriculum/amnesty/shorthistory.html (29. januar 2011).

Anderson, Gordon L. 2003. Toward Economic Democracy. *International Journal on World Peace* 20 (1): 3–21.

Arabska listina o človekovih pravicah – Arab Charter on Human Rights. 2004. Dostopno prek: http://www1.umn.edu/humanrts/instree/loas2005.html (14. maj 2011).

Arambulo, Kitty. 1996. *Drafting an Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: Can an Ideal become a Reality?* Dostopno prek: http://www.escr-net.org/resources_more/resources_more_show.htm?doc_id=431300 (19. marec 2011).

Archer, Robin. 1995. *Economic Democracy: The Politics of Feasible Socialism*. Oxford: Clarendon Press.

Avrich, Paul. 1970. The Legacy of Bakunin. *Russian Review* 29 (2): 129–142.

Bernstein, Eduard. 1895. *Cromwell and Communism*. Dostopno prek: http://marxists.anu.edu.au/reference/archive/bernstein/works/1895/cromwell/17-bellers.htm (9. avgust 2010).

Brenkert, George G. 1992. Freedom, Participation and Corporations: The Issue of Corporate (Economic) Democracy. *Business Ethics Quarterly* 2 (3): 251–269.

Carnoy, Martin in Derek Shearer. 1980. *Economic Democracy: The Challenge of the 1980s*. New York: M. E. Sharpe.

Chomsky, Noam. 1991. The Struggle for Democracy in a Changed World. *Review of African Political Economy* 50: 12–20.

--- 2002. Restoring Rights: The Assault against Freedom and Democracy. *Contemporary Justice Review* 5 (2): 103–119.

Claeys, Gregory. 1987. Justice, Independence and Industrial Democracy: The Development of John Stuart Mill's Views on Socialism. *The Journal of Politics* 49 (1): 122–147.

Clarke, Oliver. 1987. Industrial Democracy in Great Britain. *International Studies of Management and Organization* 17 (2): 38–51.

Collom, Ed. 2001. Social Inequality and the Politics of Production: Identifying Potential Supporters of Economic Democracy. *Sociological Forum* 16 (3): 471–501.

Coşgel, Metin M., Thomas J. Miceli in John E. Murray. 1997. Organization and Distributional Equality in a Network of Communes: The Shakers. *American Journal of Economics and Sociology* 56 (2): 129–144.

Council of Europe. 2011a. *About the European Social Charter*. Dostopno prek: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/socialcharter/Presentation/AboutCharter_en.asp (20. marec 2011).

--- 2011b. *Text of the Treaties*. Dostopno prek: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/socialcharter/Presentation/TreatiesIndex_en.asp (20. marec 2011).

Cox, Jim. 1997. *The Concise Guide to Economics*. Dostopno prek: http://www.conciseguidetoeconomics.com/book/LTV/ (9. avgust 2010).

Craven, Matthew C.R. 1992. *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: A Perspective on Its Development*. PhD Thesis. Nottingham: University of Nottingham.

Dahl, Robert A. 1985. *A Preface to Economic Democracy*. Cambridge: Polity Press.

Dodatni protokol k Evropski socialni listini – Additional Protocol to the European Social Charter. 1988. Dostopno prek: http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/128.htm (20. marec 2011).

Dunajska konvencija o pogodbenem pravu – Vienna Convention on the Law of Treaties. 1969. Dostopno prek: http://www1.umn.edu/humanrts/instree/viennaconvention.html (15. maj 2011).

Ekelund, Robert B. in Robert D. Tollison. 1976. The New Political Economy of John Stuart Mill: The Means to Social Justice. *The Canadian Journal of Economics* 9 (2): 213–231.

Ellerman, David. 1992. *Property and Contract in Economics: The Case for Economic Democracy*. Cambridge: Blackwell.

Eurofound. 2011. *Community Charter of the Fundamental Social Rights of Workers.* Dostopno prek: http://www.eurofound.europa.eu/areas/industrialrelations/dictionary/definitions/communitycharterofthefundamentalsocialrightsofworkers.htm (13. maj 2011).

European Commission. 2010. *Application of EU Law.* Dostopno prek: http://ec.europa.eu/eu_law/directives/directives_en.htm (13. maj 2011).

European Parliament. 2011. *Charter of Fundamental Rights of the European Union.* Dostopno prek: http://www.europarl.europa.eu/charter/default_en.htm (13. maj. 2011).

Evropska konvencija o človekovih pravicah in temeljnih svoboščinah. 1950. Dostopno prek: http://www.varuh-rs.si/pravni-okvir-in-pristojnosti/mednarodni-pravni-akti-s-podrocja-clovekovih-pravic/svet-evrope/evropska-konvencija-o-varstvu-clovekovih-pravic-in-temeljnih-svoboscin/ (13. maj 2011).

Evropska socialna listina – European Social Charter. 1961. Dostopno prek: http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/035.htm (19. marec 2011).

Filadelfijska deklaracija – Declaration of Philadelphia. 1944. Dostopno prek: http://www.ilo.org/ilolex/english/iloconst.htm#annex (10. maj 2011).

Flowers, Nancy, ur. 1998. *Human Rights Here and Now: Celebrating the Universal Declaration of Human Rights. What are Human Right*s? Dostopno prek: http://www1.umn.edu/humanrts/edumat/hreduseries/hereandnow/Part-1/whatare.htm (29. januar 2011).

Fotopoulos, Takis. 2000. Beyond Marx and Proudhon. *Democracy and Nature* 6 (1): 95–110.

Fox, Gregory H. in Brad R. Roth, ur. 2000. *Democratic Governance and International Law*. Cambridge: Cambridge University Press.

Franca, Valentina. 2008. *Vloga in položaj managementa pri delavskem soupravljanju v gospodarskih družbah*. Doktorska disertacija. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za management.

George, William H. 1922. Proudhon and Economic Federalism. *The Journal of Political Economy* 30 (4): 531–542.

Gianaris, Nicholas V. 1996. *Modern Capitalism: Privatization, Employee Ownership and Industrial Democracy*. Westport: Praeger Publishers.

Gostiša, Mato. 1996. Participativni management: *Sodobna teorija in praksa organizacijske udeležbe zaposlenih v svetu in pri nas*. Ljubljana: Enotnost, Studio Participatis.

--- 2005. *Perspektive razvoja sistema industrijske demokracije*. Kranj: ŠCID – Študijski center za industrijsko demokracijo.

Gouldner, Alvin W. 1982. Marx's Last Battle: Bakunin and the First International. *Theory and Society* 11 (6): 853–884.

Graham, Robert. 2006. *The General Idea of Proudhon's Revolution*. Dostopno prek: http://dwardmac.pitzer.edu/anarchist_Archives/proudhon/grahamproudhon.html (26. september 2010).

Hahnel, Robin. 2005. *Economic Justice and Democracy: From Competition to Cooperation*. New York: Routledge.

Hill, Christopher. 1988. Essays in Review: Cost-effective Charity. *Bulletin of the Society for the Study of Labour History* 53 (1): 27–29.

Hodgson, Geoff. 1984. *The Democratic Economy: A New Look at Planning, Markets and Power*. New York: Penguin Books.

Hsieh, Nien-he. 2005. Rawlsian Justice and Workplace Republicanism. *Social Theory and Practice* 31 (1): 115–142.

International Labour Organization. 2011a. *Origins and History.* Dostopno prek: http://www.ilo.org/global/about-the-ilo/history/lang--en/index.htm (10. maj 2011).

--- 2011b. *Mission and Objectives.* Dostopno prek: http://www.ilo.org/global/about-the-ilo/mission-and-objectives/lang--en/index.htm (10. maj 2011).

--- 2011c. *How the ILO works.* Dostopno prek: http://www.ilo.org/global/about-the-ilo/how-the-ilo-works/lang--en/index.htm (10. maj 2011).

--- 2011č. *ILOLEX: Database of International Labour Standards.* Dostopno prek: http://www.ilo.org/ilolex/english/convdisp1.htm (10. maj 2011).

James, Stephen. 2007. *Universal Human Rights: Origins and Development*. New York: LFB Scholarly Pub.

Kanjuo-Mrčela, Aleksandra. 1999. *Lastništvo in ekonomska demokracija*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Kardelj, Edvard. 1979. *Samoupravljanje in družbena lastnina*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Kavčič, Bogdan. 1982. *Samoupravna organizacija dela*. Ljubljana: Delavska enotnost.

Konvencija MOD št. 135 o varstvu in olajšavah za predstavnike delavcev v podjetju – ILO (C135) Convention concerning Protection and Facilities to be Afforded to Workers' Representatives in the Undertaking. 1971. Dostopno prek: http://www.ilo.org/ilolex/english/convdisp1.htm (10. maj 2011).

Konvencija MOD št. 154 o pospeševanju kolektivnega pogajanja – ILO (C154) Convention concerning the Promotion of Collective Bargaining. 1981. Dostopno prek: http://www.ilo.org/ilolex/english/convdisp1.htm (10. maj 2011).

Kumar, Krishan. 1990. Utopian Thought and Communal Practice: Robert Owen and the Owenite Communities. *Theory and Society* 19 (1): 1–35.

Lachmann, Richard. 2002. The Political Sociology of Nader and Chomsky. *Sociological Forum* 17 (4): 707–716.

Listina o temeljnih pravicah v EU – Charter of Fundamental Rights of the European Union. 2000. Dostopno prek: http://www1.umn.edu/humanrts/instree/europeanunion2.html (13. maj 2011).

Listina skupnosti o temeljnih socialnih pravicah delavcev – Community Charter of the Fundamental Social Rights of Workers. 1989. Dostopno prek: http://www.aedh.eu/plugins/fckeditor/userfiles/file/Conventions%20internationales/Community_Charter_of_the_Fundamental_Social_Rights_of_Workers.pdf (13. maj 2011).

Lukšič, Igor. 1994. *Liberalizem versus korporativizem*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Marens, Richard. 1999. *The »Other« Ethic: Office Charisma, Worker Participation in Management and Catholicism's Search for a Role in the Modern Industrial World*. Dostopno prek: http://www.mngt.waikato.ac.nz/ejrot/cmsconference/1999/documents/Premodernism/cath%20cm.pdf (23. januar 2011).

Mayer, Robert. 2001. Robert Dahl and the Right to Workplace Democracy. *The Review of Politics* 63 (2): 221–247.

McCann, Dennis P. 1997. Catholic Social Teaching in an Era of Economic Globalization: A Resource for Business Ethics. *Business Ethics Quarterly* 7 (2): 57–70.

Medearis, John. 2005. Labor, Democracy, Utility and Mill's Critique of Private Property. *American Journal of Political Science* 49 (1): 135–149.

Mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah. 1966. Dostopno prek: http://www.mzz.gov.si/fileadmin/pageuploads/Zunanja_politika/Mednarodnipakt_drzavljanskih_politicnih_pravicah.pdf (27. februar 2011).

Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah – International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. 1966. Dostopno prek: http://www2.ohchr.org/english/law/cescr.htm (16. marec 2011).

Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah. 1966. Dostopno prek: http://www.varuh-rs.si/index.php?id=103 (15. marec 2011).

Mesner Andolšek, Dana. 1994. Sindikati in management (delodajalci): Waffengleicheit? *Družboslovne razprave* 10 (17–18): 92–106.

Miliband, Ralph. 1954. The Politics of Robert Owen. *Journal of the History of Ideas* 15 (2): 233–245.

Mill, John Stuart. 1965. *Principles of Political Economy*. Indianapolis: Liberty Fund.

Morsink, Johannes. 1999. *The Universal Declaration of Human Rights: Origins, Drafting and Intent*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Müller-Jentsch, Walther. 2008. Industrial Democracy: Historical Development and Current Challenges. *Management Revue* 19 (4): 260–273.

Muir, Andrew. 2010. An 1810 lifestyle reality or a 2010 political ambition? *Management Services:* 9–13.

Nikolić, Miloš. 1988. *Razvoj teorije i prakse samoupravljanja*. Novi Sad: Dnevnik.

Noland, Aaron. 1967. Pierre-Joseph Proudhon: Socialist as Social Scientist. *American Journal of Economics and Sociology* 26 (3): 313–328.

Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. 2011. *Committee on Economic, Social and Cultural Rights: Monitoring the Economic, Social and Cultural Rights.* Dostopno prek: http://www2.ohchr.org/english/bodies/cescr/ (5. marec 2011).

Ollman, Bertell. 2010. *Industrial Democracy*. Dostopno prek: http://www.iefd.org/articles/industrial_democracy.php (20. september 2010).

O'Neill, Martin. 2008. *Liberal Egalitarian Routes towards Economic Democracy*. Dostopno prek: http://www.socialsciences.manchester.ac.uk/disciplines/politics/about/themes/mancept/workingpapers/documents/ONeill-LiberalEgalitarianRoutestowardsEconomicDemocracy.pdf (19. januar 2011).

Pateman, Carole. 1970. *Participation and Democratic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pogodba o Evropski uniji – Treaty on European Union (consolidated version). 1997. Dostopno prek: http://eur-lex.europa.eu/sl/treaties/dat/11997M/htm/11997M.html#0145010077 (13. maj 2011).

Priporočilo MOD št. 94 o posvetovanju in sodelovanju med delodajalci in delavci na ravni podjetij – ILO (R94) Recommendation concerning Consultation and Co-operation between Employers and Workers at the Level of the Underataking. 1952. Dostopno prek: http://www.ilo.org/ilolex/english/recdisp1.htm (10. maj 2011).

Proudhon, Pierre-Joseph. 1989. *The General Idea of the Revolution in the 19th Century*. London: Pluto Press.

Rawls, John. 1971. *A Theory of Justice*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.

Revidirana Evropska socialna listina – European Social Charter (revised). 1996. Dostopno prek: http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/163.htm (20. marec 2011).

Rezneck, Samuel. 1927. The Political and Social Theory of Michael Bakunin. *The American Political Science Review* 21 (2): 270–296.

Ringen, Stein. 2004. A Distributional Theory of Economic Democracy. *Democratization* 11 (2): 18–40.

Rishmawi, Mervat. 2010. *The Arab Charter on Human Rights: An Update.* Dostopno prek: http://hrlr.oxfordjournals.org/content/10/1/169.extract (14. maj 2011).

Rothschild, Joyce. 2009. Workers' Cooperatives and Social Enterprise: A Forgotten Route to Social Equity and Democracy. *American Behavioral Scientist* 52 (7): 1023–1041.

Sapon, Vladimir. 2005. Apostoles of the »Other Russia«: Mikhail Bakunin and Eduard Limonov on Paths of Radical Social Transformation. *Russian Politics and Law* 43 (6): 43–61.

Schwartz, Pedro. 1966. John Stuart Mill and Laissez Faire: London Water. *Economica* 33 (129): 71–83.

Shiman, David. 1999. *Economic and Social Justice: A Human Rights Perspective*. Dostopno prek: http://www1.umn.edu/humanrts/edumat/hreduseries/tb1b/Section1/tb1-2.htm (27. januar 2011).

Splošna deklaracija človekovih pravic. 1948. Dostopno prek: http://www.varuh-rs.si/pravni-okvir-in-pristojnosti/mednarodni-pravni-akti-s-podrocja-clovekovih-pravic/organizacija-zdruzenih-narodov/splosna-deklaracija-clovekovih-pravic/ (24. februar 2011).

Tomuschat, Christian. 2008. *International Covenant on Civil and Political Rights*. Dostopno prek: http://untreaty.un.org/cod/avl/ha/iccpr/iccpr.html (27. januar 2011).

Tucker, Robert C., ur. 1978. *The Marx-Engels Reader*. New York: W. W. Norton & Company.

Türk, Danilo. 2007. *Temelji mednarodnega prava*. Ljubljana: GV Založba.

United Nations, Commission on Human Rights. 1947a. *First Session. Summary record of the first meeting*. E/CN.4/SR.1. Dostopno prek: http://www.un.org/depts/dhl/udhr/ (22. februar 2011).

--- 1947b *First Session. Summary record of the seventh meeting*. E/CN.4/SR.7. Dostopno prek: http://www.un.org/depts/dhl/udhr/ (22. februar 2011).

--- 1947c. *First Session. Summary record of the eight meeting*. E/CN.4/SR.8. Dostopno prek: http://www.un.org/depts/dhl/udhr/ (22. februar 2011).

--- 1947č. *First Session. Summary record of the ninth meeting*. E/CN.4/SR.9. Dostopno prek: http://www.un.org/depts/dhl/udhr/ (22. februar 2011).

--- 1947d. *First Session. Summary record of the thirteenth meeting*. E/CN.4/SR.13. Dostopno prek: http://www.un.org/depts/dhl/udhr/ (22. februar 2011).

--- 1947e. *First Session. Summary record of the fourteenth meeting*. E/CN.4/SR.14. Dostopno prek: http://www.un.org/depts/dhl/udhr/ (22. februar 2011).

--- 1947f. *Draft Outline of International Bill of Rights*. E/CN.4/AC.1/3. Dostopno prek: http://www.un.org/depts/dhl/udhr/ (23. februar 2011).

--- 1947g. *International Bill of Rights. Documented Outline*. E/CN.4/AC.1/3/Add.1. Dostopno prek: http://www.un.org/depts/dhl/udhr/ (23. februar 2011).

--- 1947h. *First session. Summary record of the fourth meeting.* E/CN.4/AC.1/SR.4. Dostopno prek: http://www.un.org/depts/dhl/udhr/ (24. februar 2011).

--- 1947i. *Report of the Drafting Committee to the Commission on Human Rights*. E/CN.4/21. Dostopno prek: http://www.un.org/depts/dhl/udhr/ (24. februar 2011).

--- 1947j. *First session. Summary record of the ninth meeting.* E/CN.4/AC.1/SR.9. Dostopno prek: http://www.un.org/depts/dhl/udhr/ (25. februar 2011).

--- 1947k. *International Bill of Rights: Revised Suggestions Submitted by the Representative of France for Articles of the International Declaration of Rights.* E/CN.4/AC.1/W.2/Rev.2. Dostopno prek: http://www.un.org/depts/dhl/udhr/ (25. februar 2011).

--- 1947l. *First session. Summary record of the fourteenth meeting.* E/CN.4/AC.1/SR.14. Dostopno prek: http://www.un.org/depts/dhl/udhr/ (25. februar 2011).

United Nations. 1997. *Press Kit – The Universal Declaration of Human Rights*. Dostopno prek: http://www.un.org/rights/50/carta.htm (21. februar 2011).

--- 2008. *The Universal Declaration of Human Rights: A Historical Record of the Drafting Process. Drafting Committee on an International Bill of Human Rights, First Session.* Dostopno prek: http://www.un.org/depts/dhl/udhr/meetings_1947_1st _draftcom.shtml (24. februar 2011).

--- 2011a. *UN Treaty Collection. Chapter XXIII.: Law of Treaties. Vienna Convention of the Law of Treties. Status as of 15. 5. 2011.* Dostopno prek: http://treaties.un.org/Pages/ViewDetailsIII.aspx?&src=TREATY&mtdsg_no=XXIII~1&chapter=23&Temp=mtdsg3&lang=en (15. maj 2011).

--- 2011b. *UN Treaty Collection. Chapter IV.: Human Rights. International Covenant on Civil and Political Rights. Status as of 27. 2. 2011.* Dostopno prek: http://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-4&chapter=4&lang=en (27. februar 2011).

--- 2011c. *UN Treaty Collection. Chapter IV.: Human Rights. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. Status as of 27. 2. 2011.* Dostopno prek: http://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=IV-3&chapter=4&lang=en (27. februar 2011).

Ustanovna listina Združenih narodov. 1945. Dostopno prek: http://www.unaslovenia.org/book/export/html/13 (29. januar 2011).

Watkins, Frederick M. 1947. Proudhon and the Theory of Modern Liberalism. *The Canadian Journal of Economics and Political Science* 13 (3): 429–435.

Weiss, Manfred. 2010. European Labour Law in Transition from 1985 to 2010. *The International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations* 26 (1): 3–16.

Žižek, Slavoj. 1984. Krekovstvo. *Družboslovne razprave* 1: 147–164.